

Muhyiddin Dervîş'in *İ'râbü'l-Kur'ân'*nda Belâgat İncelikleri: Enfâl Sûresi Örneği

Rhetorical Nuances in Muhyiddin Dervîş's *I'râb al-Qur'ân*: The Case of Sûrat al-Anfâl

Cemal SANDIKCI^{ID}

Geliş Tarihi (Received): 04.12.2025

Kabul Tarihi (Accepted): 23.02.2026

Yayın Tarihi (Published): 31.05.2026

Öz: Bu çalışma, 19. yüzyıl Şam âlimlerinden Muhyiddin Dervîş'in hayatı, ilmî şahsiyeti ve en önemli eseri kabul edilen *İ'râbü'l-Kur'ân'*da Enfâl sûresine yönelik belâgat yaklaşımlarını incelemeyi amaçlamaktadır. Nitel araştırma yöntemi benimsenmiş, metin çözümlemesi tekniği kullanılarak eserin Enfâl sûresine dair bölümü örneklem olarak seçilmiştir. Medine döneminde nazil olan ve 75 âyetten oluşan sûre, adını ilk âyette geçen "enfâl" kelimesinden almakta; içerdiği hukukî ve ahlâkî ilkelerle dilsel ve edebî açıdan zengin bir yapı sunmaktadır. Analizler, Dervîş'in eserinde belâgat terimlerine kimi zaman nahiv tahlilleriyle iç içe, kimi zaman ise müstakil biçimde yer verdiğini göstermektedir. Ayrıca Dervîş *i'râb* ve nahiv çözümlemeleri aracılığıyla âyetlerdeki edebî sanatlarla işaret ettiği tespit edilmiştir. Sonuç olarak eser, yalnızca Arap dili ve grameri açısından değil, tefsir ve belâgat araştırmaları bakımından da büyük değer taşımakta, *i'râb* geleneğinin belâgî yorumlarla nasıl derinleştirildiğini ortaya koymaktadır.

Anahtar Kelimeler: Arap Dili ve Belâgatı, Enfâl Sûresi, Muhyiddin Dervîş, *İ'râbü'l-Kur'ân*, Belâgat.

&

Abstract: This study aims to examine the rhetorical approaches of Muhyiddin Dervîş a 19th-century scholar from Damascus in his most important work, *I'râb al-Qur'ân* with a particular focus on Sûrat al-Anfâl. Adopting a qualitative research method, the study employs textual analysis and selects the section of the work related to Sûrat al-Anfâl as its sample. Revealed in Medina and consisting of 75 verses, the sûrah takes its name from the word "anfâl" mentioned in the first verse and presents a rich linguistic and literary structure with its legal and ethical content. The analysis shows that Dervîş sometimes addresses rhetorical terms in conjunction with syntactic analysis and sometimes as independent discussions. It is also found that he points to literary devices in the verses through *i'râb* and grammatical analyses. In conclusion, the work is of great value not only for Arabic language and grammar but also for Qur'anic exegesis and rhetoric, demonstrating how the *i'râb* tradition is deepened through rhetorical interpretation.

Keywords: Arabic Language and Rhetoric, Sûrat al-Anfâl, Muhyiddin Darwish, *Irâb al-Qur'ân*, Rhetoric.

Atıf/Cite as: Sandıkçı, Cemal. "Muhyiddin Dervîş'in *İ'râbü'l-Kur'ân'*nda Belâgat İncelikleri: Enfâl Sûresi Örneği". *Dergiabant* 14/1 (Mayıs 2026), 48-67. doi: 10.33931/dergiabant.1836018

İntihal-Plagiarism/Etik-Ethic: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelenmiş ve intihal içermediği, araştırma ve yayın etiğine uyulduğu teyit edilmiştir. / This article has been reviewed by at least two referees and it has been confirmed that it is plagiarism-free and complies with research and publication ethics. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/dergiabant/policy>

Copyright © Published by Bolu Abant İzzet Baysal University Faculty of Theology, Since 2013 – Bolu

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Cemal Sandıkçı, Ordu Üniversitesi, cemalsandikci@odu.edu.tr.

1. Giriş

Kur'an-ı Kerîm'in hem lafız hem de mâna yönüyle doğru anlaşılabilmesi, Arap dili kurallarının yanısıra, belâgat ilminin de iyi kavranmasını gerektirmektedir. Erken dönemden itibaren birçok İslâm âlimi, Kur'an'ın dilsel yapısını açıklamak amacıyla *i'râb* (gramatik çözümleme) temelli eserler kaleme almışlardır. Bu çerçevede, 19. yüzyıl Şam ulemasından Muhyiddin Dervîş'in kaleme aldığı *İ'râbü'l-Kur'ân*, mushaf tertibine göre her bir âyeti *i'râb* etmesi açısından dikkat çeken önemli bir eserdir.

Bu çalışmada, öncelikle Muhyiddin Dervîş'in hayatı ve ilmî yönü kısaca tanıtılacak, ardından *İ'râbü'l-Kur'ân* adlı eserinde uyguladığı yöntem, Enfâl sûresi özelinde detaylı biçimde analiz edilecektir. Araştırmanın odak noktasını, Dervîş'in gramatik çözümlemeler aracılığıyla belâgat unsurlarını nasıl ortaya koyduğu oluşturmaktadır. Özellikle takdim-tehir (söz diziminde öne alma-geriye bırakma), iltifat (hitap değişikliği), tekrar (tekit) ve mecâz gibi klasik belâgat sanatlarının Dervîş'in çözümlemelerinde nasıl yansıtıldığı incelenecektir. Enfâl sûresi, medine döneminde nazil olmuş olup, Bedir gazvesi sonrasındaki gelişmeleri açıklayan 75 âyetten oluşmaktadır. Sûre, ganimetlerin paylaşımı, müminlerin savaş ahlâkı, sabır, tevekkül, birlik ve disiplin gibi hem toplumsal hem de ahlaki ilkeleri ihtiva etmektedir. Aynı zamanda sûre kelime tercihleri, cümle yapıları ve hitap tarzındaki geçişler bakımından belâgat açısından son derece zengin bir içeriğe sahiptir. Buna rağmen, Enfâl sûresi üzerine yapılan akademik çalışmalar genellikle tarihsel, sosyolojik ve fikhî boyutlara odaklanmış; nahiv ve *i'râb* merkezli belâgat analizleri ise sınırlı kaldığı görülmüştür.

Muhyiddin Dervîş'in *İ'râbü'l-Kur'ân* adlı eseri, özellikle *i'râb*-belâgat ilişkisi alanında önemli bir boşluğu doldurmaktadır. Dervîş, doğrudan belâgat terminolojisine başvurmaksızın, âyetlerin gramatik yapılarını çözümleyerek söz sanatlarına örtük biçimde işaret etmektedir. Çözümlemeleri sadece gramatik yapıyı değil, aynı zamanda bu yapıların anlamı nasıl şekillendirdiğini de ortaya koymaktadır. Özellikle cümle içi öğelerin dizilimi, fiil-özne ilişkileri ve edat kullanımları üzerinden anlam derinliğine yönelik çıkarımlarda bulunmaktadır. Bu yönüyle Dervîş'in yöntemi nahiv ile belâgatı buluşturan özgün bir tefsir anlayışıdır. Bu çalışmada, Muhyiddin Dervîş'in Enfâl Sûresi'ne ilişkin doğrudan belâgat terminolojisini kullanmamasına rağmen, takdim-tehir, iltifat, tekid, edatların anlam üzerindeki etkisi ve mecâz gibi klasik belâgat unsurlarına *i'râb* aracılığıyla nasıl işaret ettiğinin ortaya konulması amaçlanmaktadır.

Çalışmanın amacı, Dervîş'in *İ'râbü'l-Kur'ân* adlı eserinde Enfâl sûresini analiz ederken benimsediği yöntemi ortaya koymak; gramatik çözümlemelerinin edebî ve belâgî boyutlarını görünür kılmak ve onun tefsir metodolojisinin özgün yönlerini açığa çıkarmaktır. Çalışmanın önemi ise, bir yandan Enfâl sûresinin dilsel ve belâgî zenginliğine dikkat çekmesi, diğer yandan modern dönemde *i'râb* ilminin âyetleri anlamaya nasıl katkı sağlayabileceğine dair yeni bir perspektif sunmasından kaynaklanmaktadır.

Araştırmada, nitel araştırma yaklaşımı benimsenmiş; metin çözümlemesine dayalı olarak *İ'râbü'l-Kur'ân*'ın Enfâl sûresi'ne dair bölümü örneklem olarak seçilmiştir. Âyetlerdeki kelime ve cümle yapıları incelenmiş, Dervîş'in *i'râb* açıklamalarının belâgatle kesişen yönleri sistematik biçimde tasnif edilmiştir. Sûrenin medine dönemine, özellikle Bedir gazvesi sonrasına ışık tutan içeriği; savaş, itaat, birlik, ahlâk ve toplumsal düzen gibi temaları ele alırken kullandığı ifade biçimleri; fiil tercihleri, hitap değişimleri ve cümle dizilimindeki incelikler bu analizde temel unsurlar olarak değerlendirilmiştir.²

2. Muhyiddin Dervîş'in Hayatı ve İlmi Şahsiyeti

2.1. Hayatı ve Eserleri

Muhyiddin b. Ahmed ed-Dervîş ed-Dımaşkî (ö. 1326/1908), Suriye'nin Humus şehrinde dünyaya gelmiş³ bu topraklarda yetişmiş önemli bir dil âlimi ve müfessirdir.⁴ Hayatı hakkında ayrıntılı biyografik bilgilere

² *İ'râbü'l-Kur'ân* hakkında yapılan çalışmalar için bk. 'Ayd b. Berkî es-Sâ'idî, *el-Mesâilü'l-belâgiyye fi i'râbi'l-Kur'âni'l-Kerîm ve beyânuhu li Muhyiddin ed-Dervîş*, thk. Ali b. Duhayl el-'Afvî (y.y.: el-Camî'a el-İslamiyye, 2010).

³ Muhyiddin Dervîş, *İ'râbü'l-Kur'âni'l-Kerîm ve beyânüh* (Suriye: Dâru'l-İrşâd li-Şuûni'l-Câmi'iyye, 1999), 1/18.

ulaşmak sınırlı olmakla birlikte, eserleri ve yaşadığı döneme dair kaynaklar onun hem Arap dili ve belâgati hem de tefsir ilimleri konusundaki derin vukufiyetini ortaya koymaktadır.⁵ Dervîş, klasik İslami ilimlerle özellikle nahiv, sarf, belâgat ve tefsir gibi alanlarda uzmanlaşmıştır. Eğitim hayatını Şam'daki medreselerde tamamlayan Dervîş, döneminin tanınmış ulemasından icazet almış ve uzun yıllar bu bölgede ilim tahsil etmiş ve talebe yetiştirmiştir. Arapça dilbilgisine duyduğu ilgi, onu özellikle Kur'ân dilini gramatik yönden incelemeye sevk etmiştir.⁶

Dervîş'in ilmî mirası, özellikle nahiv ve tefsir sahasında çalışan akademisyenler için önemli bir başvuru kaynağıdır. Kur'an'ın i'râb lafız-mânâ ilişkisini anlamaya yönelik ~~dilbilimsel~~ bir yöntem ortaya koyması, onu yalnızca bir gramer âlimi değil; aynı zamanda metin çözümlemesi odaklı modern tefsir anlayışına katkı sunan bir düşünür haline getirmektedir.

2.2. Muhyiddin Dervîş'in Eserleri

Dervîş'in en bilinen eseri *İ'râbü'l-Kur'ân ve Beyânüh*'dür. Bu eserde Dervîş, mushaf tertibine göre Kur'an-ı Kerim'in âyetlerini tek tek ele almış, her bir kelimenin nahvî işlevini gramatik görevini, cümle içindeki konumunu ve diğer kelimelerle olan ilişkisini ayrıntılı şekilde açıklamıştır. Eserin özgün yanı, klâsik tefsirlerde genellikle dağınık halde bulunan dilbilgisel açıklamaların sistemli bir yapıya büründürülmüş olmasıdır. Dervîş, bu yönüyle hem nahiv disiplini içinde hem de Kur'an ilimleri alanında kendine has bir yöntem ortaya koymuştur.⁷ Dervîş'in ilmî mirası, büyük ölçüde telif ettiği eserler üzerinden takip edilebilmektedir. Bu bağlamda Dervîş'in öne çıkan başlıca eserleri aşağıda kısaca tanıtılacaktır.

2.2.1. *İ'râbü'l-Kur'âni'l-Kerîm ve Beyânuhu*

Bu eser, Muhyiddin Dervîş'in en tanınmış çalışmasıdır. Mushaf sırasına göre Kur'ân'ın tamamı, kelime kelime nahiv ve sarf açısından incelenmiştir. Her âyetin yapısal bileşenleri belirlenerek, cümle içindeki öğelerin görevleri ve i'râbları detaylandırılmıştır. Eserin özgün yönlerinden biri, dilbilgisel açıklamaların metnin anlam katmanlarını da ortaya koyacak şekilde sunulmuş olmasıdır. Dervîş bu eserinde tamamen dil merkezli bir çözümleme yöntemi benimsemiştir.⁸ Dervîş'in bu eseri eseri, Kur'an âyetlerini mushaf sırasına göre ele alarak kelime ve cümle düzeyinde gramatik çözümleme (i'râb ve nahiv) yapan klasik bir dilbilim çalışmasıdır. Eser, lafzî yapıyı ortaya koyarak okuyucunun âyetleri hem dil hem de anlam açısından daha derinlemesine anlamasına katkı sağlar.⁹ *İ'râbü'l-Kur'ân*, Fâtiha sûresi'nden başlayarak tüm sûrelerin i'râb analizlerini içermektedir. Eserin her bölümü bir sûreye tahsis edilmiş olup, sûreler âyet âyet ele alınmaktadır. Her bir âyet, öncelikle metniyle sunulmakta; ardından âyet içindeki her kelime ayrı ayrı incelenerek, kelimenin nahiv açısından cümledeki yeri ve görevi (örneğin mübteda vb.) ile i'râb konumu (merfû', mensûb, mecrûr, vb.) belirlenmektedir.¹⁰

Dervîş, gramatik analizleri anlam merkezli bir yaklaşımla birleştirerek dilsel yapılar ile anlam arasında güçlü bir bağ kurar. Eserinde belâgat terimleri doğrudan kullanılmasa da takdîm-tehîr, iltifât ve mecâz gibi sanatlar i'râb çözümlemelerine dolaylı olarak yansır. Âyetler kelime, cümle ve paragraf düzeyinde incelenir; dilbilgisel çözümlemeler hem teknik hem de anlamı derinleştiren bir araç olarak sunulur. Ayrıca yazar, bazı yapılar hakkında özgün yorumlar getirir ve bunları klâsik kaynaklarla karşılaştırır.¹¹ Dervîş, klasik nahiv geleneğinin temel yaklaşımlarına dolaylı biçimde yer vermekle birlikte, eserde doğrudan uzun alıntılara girmekten ziyade, özet görüşler sunmakta ve çoğunlukla kendine özgü yorumlarını ön plana çıkarmaktadır. Bu yönüyle eser hem klasik geleneğe bağlı hem de müstakil bir dil analizi yöntemiyle şekillenmiştir.¹² Dervîş'in diğer eserleri şunlardır:

⁴ Dervîş, *İ'râbü'l-Kur'âni'l-Kerîm ve beyânüh*, 1/18.

⁵ Dervîş, *İ'râbü'l-Kur'âni'l-Kerîm ve beyânüh*, 1/18.

⁶ Dervîş, *İ'râbü'l-Kur'âni'l-Kerîm ve beyânüh*, 1/18.

⁷ Dervîş, *İ'râbü'l-Kur'âni'l-Kerîm ve beyânüh*, 1/18.

⁸ Dervîş, *İ'râbü'l-Kur'âni'l-Kerîm ve beyânüh*, 1/22-35.

⁹ Dervîş, *İ'râbü'l-Kur'âni'l-Kerîm ve beyânüh*, 2/5-170.

¹⁰ Dervîş, *İ'râbü'l-Kur'âni'l-Kerîm ve beyânüh*, 2/171-325.

¹¹ Dervîş, *İ'râbü'l-Kur'âni'l-Kerîm ve beyânüh*, 2/325-507.

¹² Dervîş, *İ'râbü'l-Kur'âni'l-Kerîm ve beyânüh*, 2/325-507.

Takvimü'l-Yed ve'l-Lisân: Dervîş bu eserini şair Refik Hârûrî Dervîş ile yazmıştır. *Dîvânü Dîk el-Cin*: Dervîş bu eseri Abdu'l-Mu'in el-Mulûhî ile bir araya getirmiştir. Eser 218 sahifeden oluşmaktadır. *es-Suverü'l-Fenniyyetü el-Muktebesetü mine'l-Kur'âni'l-Kerîm*:¹³ Bu eser Hamail dergisindeki araştırmalar dizisidir. *Hadîsü's-Sülâsâ*: Dervîşin bu eseri "Essûrî el-cedîd" adlı Humus şehrinde yayınlanan bir gazetedeki çalışmalarını ihtiva eder. *Suverun Zâhiyetün min Târîhina'l-'Arabî*: Bu eser araştırmalar serisi mahiyetindedir. *Sevânih ve Bevânih*: Humus mahalli gazetelerde yayınlanmış yazılardan oluşmaktadır. *Dîvân-u Şi'r el-Kebîr*: Bu eser Dervîş'in şiirlerinden oluşmaktadır.¹⁴

3. Enfâl Sûresinde Belâgat Uygulamaları

Enfâl sûresi, savaş ve barış, ganimet paylaşımı, müminlerin vasıfları gibi temaları işleyen bir sûredir.¹⁵ Bu sûreye dair Dervîş'in yaptığı i'râb açıklamaları, yalnızca gramer değil aynı zamanda belâgat açısından da dikkat çekicidir. Âyetlerde kullanılan takdim-tehir, iltifat, tekrar ve mecâz gibi edebî sanatlar, Dervîş tarafından doğrudan belâgat terimleriyle değil, gramatik yapılar üzerinden dolaylı olarak aktarılmıştır. Örneğin, kelime sıralamasındaki değişiklikler (takdim-tehir) anlam vurgusunu ortaya koyarken, şahıs zamirlerindeki geçişler (iltifat) ise âyetin hitap yönünü zenginleştirmektedir. Bu da Dervîş'in eserinin dil ile anlam arasında kurduğu güçlü bağın bir göstergesidir.

Sözlük anlamı itibarıyla "varmak" veya "ulaşmak"¹⁶ anlamına gelen belâgat kelimesi, terim olarak doğru ve yerinde bir anlamı, anlamın gerektirdiği en uygun ifadelerle dile getirme sanatını ifade eder.¹⁷ Belâgat, hem sözün (kelâm) hem de söz söyleyen kişinin (mütekellim) niteliği bağlamında kullanılmaktadır. Kelâm açısından belâgat, bir ifadenin hem fasih (dilbilim ve anlatım bakımından kusursuz) olması hem de muktezâ-yı hâle mutâbık (durumun gerektirdiği şekilde) söylenmesiyle gerçekleşir. Bu bağlamda, belâgat ilminde "hâl", konuşmacıyı belli bir üslupta konuşmaya sevk eden özel durumu; "muktezâ" ise, bir sözün belirli bir şekilde ifade edilmesini zorunlu kılan şartları ifade eder.¹⁸ Mütekellim açısından belâgat, hangi amaçla olursa olsun, anlatılmak istenen düşüncenin duruma uygun ve etkileyici bir sözle açık ve anlaşılır biçimde aktarılabilmesi yeteneği olarak tanımlanır. Bu ilim klasik retorik üç ana bilim dalına ayrılır: Beyân, Meânî ve Bedî'. Bu üç disiplin, anlamın açık ve etkili biçimde iletilmesini sağlamak üzere birbirini tamamlayan yönleriyle belâgatın teorik temelini oluşturur.

3.1. Beyân İlmi ve Enfâl Sûresinde Beyân Sanatları

Beyân, ُ ب fiilinden türemiş olup sözlükte "ortaya koymak, açık ve anlaşılır olmak"¹⁹ anlamlarına gelmektedir. Belâgat ilminde ise beyân, bir anlamı farklı söz ve üsluplarla ifade etmeyi öğreten ve belirli

¹³ Dervîş, *İ'râbü'l-Kur'âni'l-Kerîm ve beyânüh*, 1/18.

¹⁴ Dervîş, *İ'râbü'l-Kur'âni'l-Kerîm ve eyânüh*, 1/18.

¹⁵ Emin Işık, "Enfâl Sûresi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul:TDV Yayınları, 1995), 11/236-237; Feyza Gökgöz, *Enfal Suresinin Din Eğitimi Açısından Değerlendirilmesi* (Antalya: Akdeniz Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2023), 5-38; Salman Jasım Mohammed Algburi, *Kur'an-ı Kerim'de Askeri Terbiye: Enfal Suresi Örneği* (Bolu: Abant İzzet Baysal Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, 2021), 78-90; İhsan Çapcıoğlu-Mehmet Akın, "Kur'an Ayetlerinin Dini Motifli Şiddetin Meşruiyet Kaynağı Olarak Kullanılması: Enfal Suresi 8/39 Örneği", *Turkish Studies - Türkoloji Araştırmaları: International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish*, 8/9 (Bahar 2018), 1-16.; Mücahit Yüksel, "Siyer Kaynağı Olarak Kur'an: Enfâl Sûresi Örneği", *Uluslararası Kur'an ve Tarih Sempozyumu* (Bingöl: Bingöl Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Yayınları, 2023), 314-326.

¹⁶ Ebû'l-Hüseyn Ahmed b. Fâris ez-Zekerîyyâ İbn Fâris, *Mu'cemü'l-mekâyis fi'l-lüğa*, thk. Şihâbuddin Ebû 'Amr (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1998), 153; Ebû'l-Fazl Cemâlüddîn İbn Manzûr, *Lisânü'l-'arab* (Beyrut: Dâru Sâdır, t.s.), 8/419-420; Ebû Osman 'Amr b. Bahr el-Câhiz, *el-Beyân ve't-tebyîn* (Beyrut: y.y.,1968), 1/88-97; Hulusi Kılıç, "Belâgat", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 5/380-383.

¹⁷ Fazl Hasan Abbâs, *el-Belâğa fünûnühâ ve efnânühâ, ilmü'l-meânî* (Amman: y.y., 2004), 59.

¹⁸ Ebû Yakub Yusuf b. Ebî Bekr Muhammed b. Ali es-Sekkâkî, *Miftâhü'l-'ulûm*, thk. Naim Zerzûr (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1987), 415-416.

¹⁹ İbn Manzûr, *Lisânü'l-'arab*, 13/67; Hatîb Muhammed b. Abdurrahmân el-Kazvînî, *el-İzâh fi 'ulûmi'l-belâğa*, thk. Muhammed Abdülmü'min el-Hafâcî (Beyrut: y.y.,1980), 2/326-327.

kural ile yöntemlere sahip bir ilim dalıdır.²⁰ Kur'ân-ı Kerîm'de de beyân kelimesi²¹ ilahî mesajların insanlar tarafından daha iyi anlaşılmasını sağlamak amacıyla kullanılmıştır. Beyân ilmi sayesinde, Kur'ân'daki derin anlamlar farklı anlatım biçimleriyle ortaya konur ve muhataba daha etkili bir şekilde iletilir.

3.1.1. Teşbîh

Teşbîh, شَبَّه fiilinin mastarı olup “bir şeyi başka bir şeye benzetmek anlamına gelmektedir”.²² Terim anlamı ise iki varlık veya kavram arasında, ortak bir nitelik temelinde ve belirli bir amaç doğrultusunda bir benzetme edatı aracılığıyla kurulan anlam ilişkisidir.²³ Teşbîhte çoğunlukla “kâf” harfi gibi benzetme edatları kullanılır. Teşbîh sanatı çeşitli yönleriyle sınıflandırılmıştır. Belâgat âlimleri teşbihi, teşbîh-i belîğ, teşbîh-i hissî, akîl teşbîh, teşbîhü't-temsîl gibi alt başlıklara ayırarak incelemişlerdir.²⁴

Örnek: “وَأَطِيعُوا اللَّهَ وَرَسُولَهُ وَلَا تَنَازَعُوا فَتَفْشَلُوا وَتَذْهَبَ رِيحُكُمْ وَاصْبِرُوا إِنَّ اللَّهَ مَعَ الصَّابِرِينَ” *Allah ve resulüne itaat edin, birbirinize düşmeyin, sonra zayıflarsınız ve zaferi elden geçirirsiniz. Sabredin, kuşkusuz Allah sabredenlerle beraberdir.*²⁵ âyetinde geçen رِيح (rîh) kelimesi, lafzî anlamıyla “rüzgâr” olmakla birlikte, burada mecâzî bir anlamda kullanılmıştır. Dervîş bu kelimeyi “devlet, güç, otorite ve yetki” anlamlarında değerlendirmektedir. Dervîş'e göre âyette geçen rüzgâr, doğrudan fiziksel bir rüzgârdan ziyade, toplumsal ve siyasal bir kuvvetin temsili olarak kullanılmıştır. Bu bağlamda rüzgârın yönlendirilmesi, sevk ve idare edilmesi; bir otoritenin tesisi ve sürdürülmesiyle ilişkilendirilmektedir. Bu kullanımda teşbîhî bir anlatım²⁶ söz konusudur. Yani, zaferin ve siyasal kudretin tıpkı rüzgâr gibi yön verilebilir ve kaybedilebilir oluşuna dikkat çekilmektedir. Böylelikle âyette yer alan “rüzgârınız gider” ifadesi, doğrudan mecâz-ı mürsel veya istiâre kapsamında değerlendirilmekte; birlik ve dayanışmanın bozulmasının, Müslümanların maddî ve manevî gücünü yitirmeleriyle sonuçlanacağına işaret edilmektedir.

Teşbîhü't-temsîl ise, benzetme yönünün soyut, hayalî veya itibârî nitelikteki bir durumdan ya da birden fazla unsurun birleşiminden oluştuğu durumlarda ortaya çıkan bir teşbîh türüdür. Bu teşbihte benzetme yönü, somut bir özellikten ziyade tasavvurî ve çok boyutlu bir anlam yapısı sergiler.

Örnek: “كَمَا أَخْرَجَكَ رَبُّكَ مِنْ بَيْتِكَ بِالْحَقِّ وَإِنَّ فَرِيقًا مِنَ الْمُؤْمِنِينَ لَكَارِهُونَ” *Nitekim müminlerden bir kısmı isteksiz oldukları halde rabbini seni, doğru bir kararla evinden savaşa çıkarmıştı.*²⁷ âyeti bağlamında Dervîş, burada geçen أَخْرَجَكَ مِنْ بَيْتِكَ “evinden çıkarılma” ifadesine dikkat çekerek, iki farklı ayrılık hâlinin söz konusu olduğunu belirtir. Ona göre bu ifade, zahirde Bedir gazvesi için medîneden çıkışı anlatmakla birlikte, aynı zamanda Hz. Peygamber'in daha önce Mekke'den hicretle ayrılışına da telmihte bulunmaktadır.²⁸ Dervîş'e göre bu iki ayrılık da Hz. Peygamber açısından zahiren zor ve gönül rızasına dayanmayan durumlar olsa da her ikisi de ilâhî hikmetle gerçekleşmiş ve nihâyetinde zaferle sonuçlanmıştır. Burada “ev” kelimesiyle işaret edilen ilk mekân, Peygamber'in doğup büyüdüğü Mekke'yi; ikinci ise Medîne'yi ifade etmektedir.²⁹ Her iki çıkış da beşerî planda bir ayrılık ve zorluk gibi görünse de âyetin sonunda vurgulanan بِالْحَقِّ (hak ile) ifadesi, bu sürecin ilâhî iradeye uygun şekilde gerçekleştiğini ve neticede bir

²⁰ Şerefüddin Hüseyin b. Muhammed et-Tîbî, *et-Tibyân fî 'ilmil-meânî ve'l-bedî' ve'l-beyân* (Beyrut: Mektebetü'n-Nehdetü'l-'Arabiyye, 1987), 179; Nasrullah Hacımuftuoğlu, “Beyân”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 6/22-23; Ahmed Mustafa el-Merâgî, *Târîhu 'ulûmi'l-belâğa ve't-ta'rif bi-ricâlihâ* (Kahire: Matbaatu Mustafa el-Bâbî'l-Halebî, 1950), 85.

²¹ *Bu Kur'an insanlara bir açıklama, takvâ sahipleri için de bir hidayet ve bir öğüttür.* (Âl-i İmrân, 3/138).

²² Ali el-Cârim-Mustafa Emin, *el-Belâğatü'l-vazîha* (Mısır: y.y., 1959), 20.

²³ Ahmed Matlûb, *Mu 'cemü'l-mustalahâtü'l-belâğîyye ve'te'vâvürühâ*, 325.

²⁴ el-Haşimi, *el-Cevahirül-belâğa*, 219.

²⁵ el-Enfâl 8/46.

²⁶ Dervîş, *İ'rabul'-Kur'ânî'l-Kerîm ve beyânüh*, 3/147.

²⁷ el-Enfâl 8/5.

²⁸ Dervîş, *İ'rabul'-Kur'ânî'l-Kerîm ve beyânüh*, 3/108.

²⁹ Dervîş, *İ'rabul'-Kur'ânî'l-Kerîm ve beyânüh*, 3/108.

hikmet taşıdığını ortaya koymaktadır. Böylece âyette, zahiren hoş karşılanmayan ayrılıkların dahi, ilâhî plan dâhilinde nasıl birer başarıya dönüştüğüne dair derin bir anlam katmanı teşkil edilmektedir.

3.1.2. Mecâz

Hakikat bir lafzın dilde kendisi için konulmuş olan anlamda kullanılmasıdır.³⁰ Mecâz" ise, Arapça'da جاز fiilinin ism-i zaman, ism-i mekân ve mimli mastar formlarından türetilmiş olup, sözlük anlamı itibarıyla "gelip geçilen yer", "geçiş zamanı" veya "geçmek"³¹ anlamlarına gelir. Terim olarak mecâz, bir kelimenin, dilde asıl olarak yüklendiği anlamdan farklı bir anlamda kullanılmasını ifade eder. Bu kullanım, hakikî anlam ile mecâzî anlam arasında bir alaka bulunması ve kelimenin hakikî anlamının kastedilmediğini gösteren bir bağlamsal karinenin mevcut olması hâlinde gerçekleşir.³² Bu yönüyle mecâz dildeki anlam genişlemesini ve yoğunluğunu arttırır.

Örnek:

"يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اسْتَجِيبُوا لِلَّهِ وَلِلرَّسُولِ إِذَا دَعَاكُمْ لِمَا يُحْيِيكُمْ وَاعْلَمُوا أَنَّ اللَّهَ يَحُولُ بَيْنَ الْمَرْءِ وَقَلْبِهِ وَأَنَّهُ إِلَيْهِ تُحْشَرُونَ" *"Ey iman edenler! Sizi hayat verecek şeylere çağırdıklarında Allah ve resulünün çağrısına uyun ve şüphesiz bilin ki, Allah kişi ile kalbinin arasına girer. Unutmayın ki, O'nun huzuruna götürüleceksiniz."*³³ âyeti bağlamında Dervîş âyette geçen "يَحُولُ بَيْنَ الْمَرْءِ وَقَلْبِهِ" (Allah kişi ile kalbi arasına girer) ifadesini mecâzî bir anlatım olarak değerlendirmektedir. Dervîş, âyette geçen "حَوْلَ" kökünden türeyen fiilin, sözlükte bir şeyin başka bir şeyden ayrılması, yer değiştirmesi veya dönüşmesi³⁴ anlamlarına geldiğini ve bu kelime de mecâz-ı mürsel bulunduğunu belirtir.³⁵ Dervîş'e göre, bu âyette Allah'ın fiziksel bir müdahaleden ziyade, insan kalplerini yönlendirme ve iradeler üzerinde tasarruf etme kudretine işaret edilmektedir. Bu bağlamda, mecâzî bir ifade aracılığıyla Allah'ın mutlak hâkimiyeti, insanın iç dünyasına nüfuzu ve ilâhî iradeye tam teslimiyetin gerekliliği vurgulanmaktadır. Böylece âyet, okuyucuya hem ilâhî kudretin kapsamını hem de insanın ruhsal ve ahlâkî sorumluluğunu düşündürür. İşte bu durumu da Mecâz-ı Mürsel çerçevesinde değerlendirir.³⁶ Çünkü bu sanat bir kelimenin kendi hakikî anlamı dışında, benzetme (müşâbehet) ilişkisi olmaksızın başka bir anlamda kullanılmasıdır.³⁷ Bu tür mecâzda, kelimenin asıl anlamı ile kullanıldığı mecâzî anlam arasında doğrudan bir benzerlik ilişkisi bulunmaz; ancak aralarında başka türden bir anlam bağı (alâka) vardır. Ayrıca burada ifadenin hakikî anlamda kullanılmadığını gösteren bir karîne bulunması şarttır.³⁸ Mecâz-ı mürselde kullanılan anlam ilişkileri arasında sebebiyet (sebepe gösterilip müsebbebin kastedilmesi), müsebbebiyet (sonuç gösterilip sebebin kastedilmesi), cüz'iyet (bütün yerine bir parça kullanılması), külliyyet (parça yerine bütünü kullanılması) ve hâlliyyet (bir şeyin üzerinde bulunduğu durum veya hâlin zikredilmesi) gibi çeşitli alaka türleri yer alır.³⁹ Bu anlam ilişkileri, mecâzın anlam derinliğini ve kullanım çeşitliliğini artıran önemli unsurlar arasında yer alır.

Örnek:

"ذَلِكَ بِمَا قَدَّمْتُمْ أَيْدِيكُمْ وَأَنَّ اللَّهَ لَيْسَ بِظَالِمٍ لِّلْعَبِيدِ" *"İşte bu, ellerinizle yapıp ettikleriniz yüzündendir ve kuşkusuz Allah kullara asla zulmedici değildir."*⁴⁰ âyetinde geçen "بِمَا قَدَّمْتُمْ أَيْدِيكُمْ" (ellerinizin takdim ettikleri) ifadesi,

³⁰ el-Cürçânî, *el-Esrârü'l-Belâğa*, 350.

³¹ Abdurrahman Hasan Habenneke el-Meydânî, *el-Belâğatü'l-'arabiyye üsûsühâ ve 'ulûmuhâ ve fûnûnühâ* (Beyrut: Dâru'l-Kalem, 1996), 217-218.

³² Abdülfettâh Feyûd el-Besyûnî, *İlmu'l-beyân* (Kahire: y.y.,2004), 134-138.

³³ el-Enfâl 8/24.

³⁴ Dervîş, *İ'rabu'l-Kur'ânî'l-Kerîm ve beyânüh*, 3/122.

³⁵ Dervîş, *İ'rabu'l-Kur'ânî'l-Kerîm ve beyânüh*, 3/153.

³⁶ Dervîş, *İ'rabu'l-Kur'ânî'l-Kerîm ve beyânüh*, 3/153.

³⁷ et-Teftâzânî, *el-Mu'âvvel*, 354-356.

³⁸ Muhammed b. Sâlih el-'Useymîn, *Şerhu durusi'l-belâğa*. thk. Eşref b. Yûsuf (Kuveyt: y.y., 2005), 225-226.

³⁹ Tâhirü'l-Mevlevî, *Edebiyat Lügatı* (İstanbul: Enderun, 1994), 96.

⁴⁰ el-Enfâl 8/51.

Muhyiddin Dervîş tarafından mecâz-ı mürsel sanatına örnek olarak değerlendirilmiştir.⁴¹ Dervîş'e göre burada zikredilen "el" kelimesi, lafzî anlamıyla azaların bir parçası olmasına rağmen, temsîlî olarak kudret, fiil ve eylem gücünü ifade etmektedir. Çünkü burada kastedilen azap, doğrudan ellerle yapılan fiziksel bir fiilin değil, kalpte meydana gelen küfür gibi manevî bir sapmanın neticesidir. Oysa küfrün mahalli kalptir; dolayısıyla "el", bu bağlamda gerçek anlamıyla değil, sebep-sonuç ilişkisi çerçevesinde, bir aracılığın temsili olarak kullanılmıştır.⁴² Bu tür kullanımda el, bilgi veya irade sahibi bir organ değil, yapılan fiillerin mecâzî bir sembolü olarak yer almakta ve kişi tarafından gerçekleştirilen her türlü fiilin genel bir temsili hâlini almaktadır. Dervîş'e göre bu âyet hem sorumluluğun kişiye ait olduğunu vurgulamakta hem de Allah'ın kullarına zulmetmekten münezzeh olduğunu güçlü bir retorikle ortaya koymaktadır.⁴³

3.1.3. İstiâre

Sözlük anlamı "bir kişiden ödünç almak"⁴⁴ şeklinde tanımlanan istiâre, edebî terim olarak, bir kelimenin temel anlamı dışında, benzerlik ilişkisi dolayısıyla yeni bir anlamda kullanılmasıdır.⁴⁵ İstiârede kullanılan kelime veya ifadenin gerçek anlamda değil de mecâzî anlamda kullanıldığını gösteren bir karineye yer verilmesi, söz konusu mecâzın anlaşılabilirliğini sağlamada önemli bir unsurdur.⁴⁶ Bu bağlamda istiâre, hem dilsel hem de bağlamsal açıdan çok boyutlu bir anlam örgüsü oluşturur.

Dervîş Enfâl sûresindeki istiâre örneklerini şöyle özetleyebiliriz:

Örnek: "يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَخُونُوا اللَّهَ وَالرَّسُولَ وَخَوْنُوا أَمَانَاتِكُمْ وَأَنْتُمْ تَعْلَمُونَ" *"Ey iman edenler! Allah ve resulüne karşı hainlik etmeyin, size bırakılan emanetlere de bile bile hıyanet etmeyin."*⁴⁷

Dervîş'e göre âyette geçen حَوْن noksanlık anlamındadır. Dervîş şöyle diyor: Hıyanet (el-havn) kelimesi aslen "noksanlık" demektir. Daha sonra bu kelime istiâre yoluyla emanet ve vefanın zıddı olan durumlar için kullanılmıştır. Çünkü birine ihanet etmekle aynı zamanda ona bir noksanlık atfedilmiş olur.⁴⁸ Bu âyette müminlere, Allah'a ve Rasûlü'ne ihanet etmemeleri emredilmektedir. Zira böyle bir tutum, Allah ve Resulü tarafından kendilerine tevdi edilen inanç ve sorumluluk emanetine karşı bir nankörlük ve sadakatsizlik anlamı taşır. Dervîş, söz konusu âyette geçen "emanet" lafzının, istiâre yoluyla Allah ve Resulü'nün şahıslarına değil; onların bildirdiği hükümler, ilahi buyruklar ve dinî yükümlülükler gibi soyut değerleri temsil eden müstear bir kelime olduğunu ifade etmektedir.⁴⁹

Belâgat ilimleri içerisinde anlamın dolaylı ve temsîlî yollarla aktarılmasına imkân tanıyan sanatlar, Kur'ân dilinin ifade gücünü kavramada özel bir önem taşımaktadır. Bu çerçevede öne çıkan sanatlardan biri de isti'âre-i temsiliyyedir. Bu, birden fazla kelimeyle ifade edilen bir durumu; yapısı, anlamı ya da çağrışımları bakımından ona benzeyen başka bir durum, varlık ya da tasvire benzetmek suretiyle oluşturulan mecâz türüdür.⁵⁰ Bu türde, benzetilen unsur doğrudan zikredilmeden, onun yerine benzerlik ilişkisi kurulan diğer unsur kullanılır. Böylece istiâre-i temsiliyye, yalnızca tek bir kelimenin değil, bir düşüncenin, durumun veya olayın, benzerlik arz eden başka bir sûret üzerinden dolaylı biçimde aktarılmasını sağlar. Bu bağlamda sanat soyut veya karmaşık bir anlamı daha somut ve etkili bir biçimde ifade etme işlevi görür.

⁴¹ Dervîş, *İ'rabu'l-Kur'ânî'l-Kerîm ve beyânüh*, 3/153.

⁴² Dervîş, *İ'rabu'l-Kur'ânî'l-Kerîm ve beyânüh*, 3/153-154.

⁴³ Dervîş, *İ'rabu'l-Kur'ânî'l-Kerîm ve beyânüh*, 3/154.

⁴⁴ Mecdüddin Muhammed b. Yakub el-Firûzâbâdî, *el-Kâmûs'ul-muhît* (Beyrut: Mektebetü Tahkiki't-Türâs fî Müesseseti er-Risâle, 1987), 573.

⁴⁵ Abdülkâhîr el-Cürçânî, *Esrârü'l-belâğa*, thk. Mahmud Muhammed Şakir (Kahire: Matbaatü'l-Medenî, 1991), 30.

⁴⁶ el-Cürçânî, *Esrârü'l-belâğa*, 30; Ahmed Matlûb, *Mu'cemü mustalahati'l-'arabiyye* (Beyrut: Mektebetü Lübnân en-Nâşirîn, 1998), 27-30.

⁴⁷ el-Enfâl 8/27.

⁴⁸ Dervîş, *İ'rabu'l-Kur'ânî'l-Kerîm ve beyânüh*, 3/125.

⁴⁹ Dervîş, *İ'rabu'l-Kur'ânî'l-Kerîm ve beyânüh*, 3/125.

⁵⁰ Ebû Ali el-Hasan el-Kayrevânî el-Ezdî İbn Râşik, *'Umde fi mehâsini's-şî'r ve âdâbih ve nakdih* (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1988), 1/473; Seyyid Ahmed el-Hâşimî, *Cevâhirü'l-belâğa* (Beyrut: Mektebetü'l-'Asriyye, 1999), 275.

Örnek: “يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اسْتَجِيبُوا لِلَّهِ وَلِلرَّسُولِ إِذَا دَعَاكُمْ لِمَا يُحْيِيكُمْ وَاعْلَمُوا أَنَّ اللَّهَ يَحُولُ بَيْنَ الْمَرْءِ وَقَلْبِهِ وَأَنَّهُ إِلَيْهِ تُحْشَرُونَ” *Ey iman edenler! Sizi hayat verecek şeylere çağırıldıklarında Allah ve resulünün çağırısına uyun ve şüphesiz bilin ki, Allah kişi ile kalbinin arasına girer. Unutmayın ki, O'nun huzuruna götürüleceksiniz.”*⁵¹ Dervîş, “يَحُولُ بَيْنَ الْمَرْءِ وَقَلْبِهِ” (Allah, kişi ile kalbi arasına girer) âyetinde mecaz-ı mürsel sanatının bulunduğunu fakat istiare-i temsiliye de olabileceğinden söz etmektedir. Yani onun birinci tercihi mecaz-ı mürseldir. Zira bu ifadede Yüce Allah'ın, insanın iç dünyasına, kalbine ve nefsine son derece yakın olduğu; kalplerdeki tüm sır ve düşüncelere mutlak surette vakıf bulunduğu anlamı, temsili ve mecâzî bir anlatımla dile getirilmektedir. Bu yönüyle âyet, soyut bir hakikati somutlaştırarak anlatma çabası içinde olan temsili bir istiare örneği teşkil etmektedir.

İstiârenin yalnızca cümle ve tasvir düzeyinde değil, kelime türleri üzerinden de gerçekleştiği durumlar da bulunmaktadır. Bu kapsamda belâgat literatüründe yer alan önemli istiare türlerinden biri de isti'âre-i tebe'yyedir. İstiâre-i tebeyye, türetilmiş kelimeler, zaman ve mekân adları, alet isimleri, fiiller veya edatlar gibi çeşitli kelime türleri üzerinden gerçekleştirilen bir anlam aktarımıdır.⁵²

Örnek: “وَمَكَرُوا وَمَكَرَ اللَّهُ وَاللَّهُ خَيْرُ الْمَاكِرِينَ” *Onlar tuzak kuruyorlardı Allah da bozuyordu*”⁵³ âyeti bağlamında Dervîş, burada geçen “mekr” fiilinin Allah'a nispet edilmesini, istiare-i tebeyye sanatı kapsamında değerlendirmektedir. Zira “mekr”, kelime olarak hileli bir plan yapmayı, gizlice bir zarar vermeyi ifade eder. Bu anlamıyla, insanların başkalarına zarar verme kastıyla gerçekleştirdikleri bir eylem olan “mekr” kelimesinin Allah hakkında aynıyle düşünülmesi mümkün değildir. Bu nedenle “Allah'ın mekr etmesi” ifadesi, hakikî anlamıyla değil; onların kurdukları tuzaklara karşılık olarak, bu tuzakları boşa çıkarma, onları adaletle cezalandırma anlamında mecâzî bir kullanımdır.⁵⁴ Dervîş'e göre bu âyet, Allah'ın, müminlere zarar vermek isteyen kimselerin tuzaklarını geçersiz kılmak suretiyle onları adil bir şekilde cezalandırdığını ortaya koymaktadır.⁵⁵ Bu bağlamda, fiilin asıl anlamı muhafaza edilmekle birlikte, Allah'a nispeti mecâz yoluyla gerçekleştirilmiş; böylece istiare-i tebeyye sanatıyla söz konusu anlam derinleştirilmiştir.

3.1.4. Kinâye

Kinâye, sözlük anlamı itibarıyla bir konuyu açıkça ifade etmeksizin dolaylı yoldan anlatmak, yani gizlemek anlamına gelir.⁵⁶ Bu terim, Arapça'da “كِنَى” fiilinin mastar formudur. Belâgat ilminde kinâye, bir ifadenin hem gerçek anlamına gelebilecek biçimde kullanılması hem de bu anlamın dışında, farklı bir anlamın kastedilmesi olarak tanımlanır.⁵⁷ Bu yönüyle kinâye, hem mecâz hem de hakikat ihtimalini bünyesinde barındıran zengin bir anlatım tekniğidir. Kinâye, anlam aktarımının biçimine göre telvîh (ima yoluyla anlatım), remz (sembolik anlatım), îmâ (üstü kapalı gönderme) ve ta'rîz (dokundurma, iğneleyici anlatım) gibi türlere ayrılır. Ayrıca kinâye, kastedilen anlamın niteliğine göre sıfatla ilgili kinâyeler (mekniyyün bih sıfat), mevsufla ilgili kinâyeler (mekniyyün bih mevsuf) ve nispetle ilgili kinâyeler (mekniyyün bih nispet) de üç başlık altında incelenir.⁵⁸ Kur'ân'da yer alan, “Herhangi biriniz, ölmüş kardeşinin etini yemekten hoşlanır mı?”⁵⁹ âyeti bu sanatın çarpıcı bir örneğidir. Âyette geçen “ölü kardeşinin etini yemek” ifadesi, doğrudan “gıybet” kavramına kinâyeli bir göndermede bulunmakta; gerçek anlamı da mümkün olmakla birlikte esasen daha derin ve ahlaki bir anlamı çağrıştırmaktadır.

⁵¹ el-Enfâl 8/24.

⁵² Saduddin et-Teftâzânî, *el-Mutavvel 'ale't-Telhîs* (y.y.: Dâru'l-Kûh, 1967), 371-372.

⁵³ el-Enfâl 8/30.

⁵⁴ Dervîş, *İ'rabul'-Kur'ânî'l-Kerîm ve beyânüh*, 3/133.

⁵⁵ Dervîş, *İ'rabul'-Kur'ânî'l-Kerîm ve beyânüh*, 3/133.

⁵⁶ Ahmed Mustafa el-Merâğî, *Ulûmu'l-belâğa* (Beyrut: y.y., 1984), 279-291.

⁵⁷ İrfan Matrâci, *el-Câmi' li fînûni lügati'l-'arabiyye ve'l-'arûz* (Beyrut: y.y., 1987), 165.

⁵⁸ Muhammed b. Yezîd el-Müberra, *el-Kâmil fil-lüğati ve'l-'edebe* (Beyrut: y.y., 1987), 349-350.

⁵⁹ el-Hucurât 49/12.

Örnek: *Kim savaşı " وَمَنْ يُؤْلَمِ يَوْمَئِذٍ دُبْرَهُ إِلَّا مُتَحَرِّفًا لِقِتَالٍ أَوْ مُتَحَيِّرًا إِلَىٰ فِتْنَةٍ فَقَدْ بَاءَ بِغَضَبٍ مِّنَ اللَّهِ وَمَا لَهُ جَهَنَّمُ وَبِئْسَ الْمَصِيرُ "* için yer değiştirmek veya başka bir birliğe katılmak amacıyla olmaksızın savaş sırasında düşmana arkasını dönüp kaçarsa..."⁶⁰

Dervîş'e göre, savaş sırasında düşmana arkasını dönerek kaçanları konu edinen âyette kinâyeli bir anlatım söz konusudur.⁶¹ İlgili âyet, "Kim savaş günü düşmana arkasını dönerse..." şeklinde başlayarak, savaş meydanını terk edenlerin ilâhî cezaya çarptırılacağını ifade etmektedir. Dervîş, âyette geçen "دُبْر" (sırt, arka) kelimesinin, sadece fiziksel bir yön değişimini değil, aynı zamanda savaş sorumluluğundan kaçma, cesaret ve sadakat eksikliği gibi daha derin anlamları da ima ettiğini belirtir.⁶² Bu kullanım, kinâye sanatına örnek teşkil etmektedir.⁶³ Zira kelime mecâzî bir anlama işaret etmekle birlikte, asıl maksadı doğrudan değil, dolaylı bir yolla ortaya koymaktadır. Böylelikle, savaş meydanında düşmana sırt çevirme eylemi hem somut bir davranış olarak tasvir edilmekte, hem de ahlâkî ve dini bir zafiyetin ifadesi olarak kınanmaktadır. Bu çerçevede âyetin üslubu hem edebî hem de ahlâkî bir uyarı işlevi taşımaktadır.

Belâgat sanatlarının her biri, anlamın farklı düzlemlerde aktarılmasına imkân tanırken, bazı sanatlar doğrudan isimlendirilmiş yapılar hâlinde değil, daha çok ima ve dolaylı anlatım ekseninde karşımıza çıkmaktadır. Bu çerçevede belâgat literatüründe "işâret" kavramı, müstakil bir sanat başlığı olmaktan ziyade, anlamın örtük biçimde aktarılmasını sağlayan önemli bir ifade tekniği olarak değerlendirilir.

Belâgat ilmi içinde 'işâret' olarak adlandırılan bir sanat bulunmaktadır; ancak klâsik kaynaklarda bu sanat, doğrudan 'işâret sanatı' başlığı altında bağımsız bir şekilde çok sık ele alınmamaktadır. Bunun yerine, işâret (الإشارة) daha çok bir sözün doğrudan söylenmeden, ima yoluyla ve dikkatli bir okuyucunun anlayabileceği biçimde ifade edilmesi⁶⁴ anlamında kullanılır ve bazı sanatlarla iç içe değerlendirilir. Kelime anlamı "göstermek, ima etmek, dolaylı anlatım" anlamına gelir. Terim olarak ise, bir anlamın açıkça değil, dolaylı bir şekilde, dikkatli ve ince anlayışlı bir muhatap tarafından kavranabilecek tarzda ifade edilmesidir. Belâgatte işâret, doğrudan bir sanat adı olarak her kaynakta yer almasa da kinâyeye, îmâ, telvîh, remz gibi sanatların anlam dünyasında yer alır. Bu yönüyle meânî ilmi ve beyân ilmi içinde değerlendirilir. Bu sanat özellikle derinlikli anlatım, ince nükteler ve üstü kapalı ifadeler için başvuru olan önemli bir belâgat aracıdır. Dervîş, bu üslûpla ilgili açıklamaya yer verdiği için biz de bu konuya özet olarak temas ediyoruz.

Örnek: *"Eğer bir topluluğun antlaşmayı bozacağından endişe edersen antlaşmayı derhal sona erdirdiğini onlara açıkça bildir. Allah ahdini bozanları asla sevmez"*⁶⁵ âyetinde bir toplulukla yapılmış olan antlaşmanın bozulacağına dair bir endişe hâli söz konusu olduğunda, bu durumun karşı tarafa açık ve eşit bir şekilde bildirilmesi gerektiği ifade edilmektedir. Muhyiddin Dervîş, bu âyette geçen "فَانْبِذْ إِلَيْهِمْ عَلَىٰ سَوَاءٍ" ifadesini, az lafızla çok anlam ihtiva eden bir beyan örneği olarak değerlendirmektedir.⁶⁶ Dervîş'e göre burada kullanılan ifade tarzı, mananın lafızla olan ilişkisinde son derece açık ve güçlü bir delalet sergilemektedir. Bu anlatım biçimi, belâgat ilminde işâret yoluyla anlatım (işâretü'l-ma'nâ) çerçevesinde ele alınır. Zira söz konusu ifadede, çok yönlü ve derin bir anlam tek bir cümleyle, adeta bir el işaretiyle birçok hususa temas edercesine dile getirilmiştir.⁶⁷ Dolayısıyla Dervîş, âyette geçen bu ifadenin, muhatapı doğrudan yönlendiren ve net bir tavır belirleyen yönüyle, işâret anlamı taşıyan özlü ve yoğun bir beyan niteliğinde olduğunu vurgular.

⁶⁰ el-Enfâl 8/16.

⁶¹ Dervîş, *İ'rabu'l-Kur'âni'l-Kerîm ve beyânüh*, 3/114.

⁶² Dervîş, *İ'rabu'l-Kur'âni'l-Kerîm ve beyânüh*, 3/114.

⁶³ Dervîş, *İ'rabu'l-Kur'âni'l-Kerîm ve beyânüh*, 3/114.

⁶⁴ Serdar Mutçalı, *Arapça-Türkçe Sözlük* (İstanbul: Dağarcık yayınları, 1995), "şvr", 462.

⁶⁵ el-Enfâl 8/58.

⁶⁶ Dervîş, *İ'rabu'l-Kur'âni'l-Kerîm ve beyânüh*, 3/159.

⁶⁷ Dervîş, *İ'rabu'l-Kur'âni'l-Kerîm ve beyânüh*, 3/159.

3.2. Meânî İlmi ve Enfâl Sûresinde Meânî İlmi

İlmü'l-Meânî, sözün anlamını bağlam ve durumun gerekliliğine (muktezâ-yı hâl) uygun biçimde ifade edilmesini konu alan belâgat ilim dallarından biridir.⁶⁸ Bu disiplin, bir ifadenin hangi şartlar altında ve ne şekilde söylenmesi gerektiğini inceler. Zira iletişimde bağlam değiştiğinde, ifadenin biçimi ve yapısı da buna bağlı olarak değişiklik gösterebilir. Arapça'da cümleler genel olarak iki ana grupta değerlendirilir: Haber cümleleri ve inşâî cümleler. Haber cümleleri, sözü söyleyen kişi açısından doğruluk ya da yanlışlık hükmüne konu olabilen ifadelerdir. İnşâî cümleler ise, haber cümlelerinin aksine, doğruluk ya da yanlışlıkla nitelenemeyen; daha çok bir etkileşim, yönlendirme veya duygusal durum ifade etmeye yönelik ifadelerdir. İnşâî cümleleri şunlardır: Emir, nehiy, istifhâm (soru), temennî, nidâ (seslenme)⁶⁹ Meânî, sözün bu farklı ifade biçimlerini muktezâ-yı hâl çerçevesinde ele alarak, anlamın en uygun şekilde ortaya konulmasını sağlamayı amaçlar. Bu yönüyle hem dilsel hem de iletişimsel bir beceri alanı olarak önemini korumaktadır. Meânî ilminin müstakil konuları ise isnâd, müsned, müsnedün ileyh, kasr, fasl, icâz gibi konulardır.

3.2.1. Müsned ve Müsned İleyh

İsnâd dayamak, anlam yüklemek anlamına gelen سند fiilinden türemiştir. Müsned ile müsned ileyh olmak iki temel öğeden oluşur. Arapça cümlelerin anlam ifade edebilmesi için bu iki öğenin bir arada bulunması gerekir. Müsnedün ileyh cümlelerin sabit unsuru, müsned ise cümlelerin değişken unsurunu ifade eder.⁷⁰ Bir âyette şöyle buyrulur: "اللَّهُ نُورُ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ" "Allah göklerin ve yerin nûrudur."⁷¹ Âyette اللّٰهُ lafzı müsned ileyh, نُورُ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ cümlesi ise müsned olarak isimlendirilir.

3.2.1.1. Müsned İleyh'in Nekra Olması

Arap dilinde belirli bir şeyi göstermeyen isme nekra denir. Belâgat ilminde müsned ilehyin marife olarak gelmesi zaruridir.⁷² Ancak teklik ifade etme,⁷³ müsned ilehyin çeşidini bildirme,⁷⁴ büyüklük⁷⁵ ifade etme gibi amaçlarla müsned ileyh nekra olarak gelebilir. Nekrâ olan kelimeler basit bir dilbilgisi unsuru olmayıp, aynı zamanda dilin semantik ve pragmatik zenginliğini ortaya koyan çok boyutlu dilsel unsurlardır. Aynı zamanda nekra sözcüklerin çok yönlü doğası, Arap dilinin ifade gücünü de ortaya koymaktadır.⁷⁶

3.2.2. Hasr (Tahsîs)

Hasr (tahsîs), sözlük anlamı "hapsetmek", "sınırlamak" ya da "özel kılmak"⁷⁷ anlamlarına gelir. Belâgat ilminde ise hasr, bir kavramı belirli bir varlığa veya duruma özgülüyerek, o kavramın sadece ona ait olduğunu ifade etme sanatıdır. Başka bir ifadeyle, bir özelliğin veya hükmün başkalarında değil, yalnızca

⁶⁸ Tâceddin Ebu Nasr Abdülvehhâb b. Ali b. Abdülkâfi es-Sübkî, *Arûsu'l-efrâh fi serhi telhisü'l-miftâh* (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2001), 1/96; Bekrî Şeyh Emîn, *el-Belâgatü'l-'arabiyye 'İlmü'l-meânî* (Beyrut: y.y., 20025), 49.

⁶⁹ Subkî, *'Arûsu'l-efrâh*, 1/96.

⁷⁰ İsnad ve bölümleri hakkında geniş bilgi için bk. Recep Şentürk, "İsnad", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 23/135-154.

⁷¹ en-Nûr 24/35.

⁷² Kazvînî, *el-İzâh*, 1/45.

⁷³ وَجَاءَ مِنْ أَهْلِ الْمَدِينَةِ رَجُلٌ يَسْعَى "Derken, şehrin ta öbür ucundan bir adam koşarak geldi". Yâsin, 36/20. Bu âyette رَجُلٌ kelimesi müsned ilehytir ve nekra olarak gelmiştir.

⁷⁴ وَعَلَى أَنْصَارِهِمْ عِشَاءٌ "gözlerinde de kalın bir perde bulunmaktadır. el-Bakara 2/7. Bu âyette عِشَاءٌ kelimesi müsned ilehy olarak gelmiştir ve nekradır.

⁷⁵ وَلَهُمْ عَذَابٌ عَظِيمٌ "onlar için büyük bir azap vardır." el-Bakara 2/7. Âyette عَذَابٌ müsned ileyh ve nekradır.

⁷⁶ Arap dilinde Müsned İlehyin Nekra olması ile ilgili geniş bilgi için bk. Neşe Çetinovalı Bay -Eyup Akış, "Arap Dilinde Müsned İlehyin Nekra Olması: Dilbilimsel Bir Analiz", *Mizanü'l-Hak: İslami İlimler Dergisi* 20 (Haziran 2025), 619.

⁷⁷ İbn Manzûr, *Lisânü'l-'arab*, 5/97-99; el-Hâşimî, *el-Cevâhirü'l-belâğa*, 135; M. Kaya Bilgegil, *Edebiyat Bilgi ve Teorileri* (Ankara: Sevinç Matbaası, 1980), 97.

belirli bir unsorda bulunduğunu vurgulamak amacıyla yapılan anlam sınırlamasıdır.⁷⁸ Hasr sanatı, anlatımda vurgu ve kesinlik sağlamak için sıkça başvurulmuş etkili bir retorik yöntemidir.

Örnek:

“وَمَنْ يُؤْمَرْ بِدُبُرِهِ إِلَّا مُتَحَرِّفًا لِقِتَالٍ أَوْ مُتَحَرِّفًا إِلَى فِتْنَةٍ” “Kim savaş için yer değiştirmek veya başka bir birliğe katılmak amacıyla olmaksızın”⁷⁹ âyetinde Derviş, “إِلَّا” edatının yer aldığı konumu dikkate alarak bu edatı tahsis (özellikle) bildiren bir unsur olarak değerlendirmektedir.⁸⁰ Derviş’e göre, âyette savaş meydanından kaçmanın yasaklandığı bağlamda “إِلَّا” edatının nehiy (yasaklama) anlamı taşıyan bir ifadeden önce gelmesi, yapılan yasağın belirli durumlarla sınırlandırıldığını ve bu istisnai durumların özellikle vurgulandığını göstermektedir.⁸¹ Buna göre, düşmana sırt çevirmenin ancak iki gerekçeyle –ya savaş için taktiksel bir manevra yapmak (مُتَحَرِّفًا لِقِتَالٍ)⁸² ya da başka bir müslüman birliğe katılmak (مُتَحَرِّفًا إِلَى فِتْنَةٍ)⁸³ amacıyla olması– caiz olduğu belirtilmiştir. Bu durum, belâgat ilminde genel bir hükmü daraltarak belirli bir durumla sınırlandıran tahsis sanatı kapsamında ele alınır. Böylece âyetteki istisna hem lafzî vurguyu artırmakta hem de hükmün kapsamını açıklıkla ortaya koymaktadır.

3.2.3. Takdim ve Tehir

Takdim, sözlük anlamı “bir şeyi başka bir şeyin önüne almak” demek olup, Arapça’da “قَدَّمَ” fiilinin mastar formudur.⁸⁴ Meânî ilminde ise takdim, bir ifadenin ya da ibarenin, anlam ve yapı bakımından sonradan gelmesi beklenen başka bir ifadeden önce zikredilmesidir.⁸⁵ Buna karşılık, “bir şeyi sonraya bırakmak” anlamına gelen “أَخَّرَ” fiilinin mastarı olan tehir ise, bir ibarenin başka bir ibareden sonra getirilmesini ifade eder.⁸⁶ Bu sanat, metinde anlam vurgusu oluşturmak, okuyucunun dikkatini belli bir unsura çekmek, ritmik uyumu sağlamak veya üslûp estetiğini artırmak gibi amaçlarla başvurulmuş önemli söz sanatları arasında yer alır. Bu sanatlar, belâgat ilminin temelini oluşturan meânî ilminin anlamı zenginleştiren ve ifade gücünü artıran araçlarıdır.

Örnek:

“وَأِذَا ثَلَيْتَ عَلَيْهِمْ آيَاتُهُ زَادَتْهُمْ إِيمَانًا وَعَلَىٰ رَبِّهِمْ يَتَوَكَّلُونَ” “Onlar yalnızca rablerine güvenirlir.”⁸⁷ Sûrede geçen “وَعَلَىٰ” ifadesinde, Derviş’e göre takdim sanatı bulunmaktadır.⁸⁹

Normal söz dizimi açısından cümlede yer alan “وَعَلَىٰ رَبِّهِمْ” ifadesinin fiilden sonra gelmesi beklenirken, anlamı kuvvetlendirmek ve vurguyu artırmak amacıyla bu ifade fiilden önce getirilmiştir. Bu bağlamda takdim, tevekkülün yalnızca Allah’a mahsus olduğunu belirtmekte ve başka hiçbir varlığa güvenin söz konusu olamayacağını ifade eden bir anlam yoğunluğu kazandırmaktadır. Derviş’e göre burada “Rab” lafzının öne alınması, Allah Teâlâ’nın tevekküle lâyık tek merci olduğunu hususileştirir niteliktedir.⁹⁰ Bu vurgusal yapı, müminlerin yalnızca Allah’a güvenip dayandıklarını belirtir ve tevekkülün tevhid inancındaki konumunu pekiştirir.

⁷⁸ Kadri Mayû, *el-Mu’in fi’l-belâğa*, thk. Emil Bedî Yâkub (Beyrut: Medinetü’l-Bes, 2000), 198.

⁷⁹ el-Enfâl 8/16.

⁸⁰ Dervîş, *İ’rabu’l-Kur’âni’l-Kerîm ve beyânüh*, 3/113.

⁸¹ Dervîş, *İ’rabu’l-Kur’âni’l-Kerîm ve beyânüh*, 3/113.

⁸² el-Enfâl 8/16.

⁸³ el-Enfâl 8/16.

⁸⁴ İn’âm Fevâil ‘Akkâvî, *el-Mu’cemü’l-mufasssal fi ‘ulûmi’l-belâğa* (Beyrut: Dâru’l-Kutubi’l-İlmiyye, 1996), 411-412.

⁸⁵ Kazvînî, *Telhîs*, 42.

⁸⁶ İbn Manzûr, *Lisânü’l-‘Arab*, 12/466-467; Firâzâbâdî, *el-Kâmûs*, 437-437.

⁸⁷ el-Enfâl 8/2.

⁸⁸ el-Enfâl 8/2.

⁸⁹ Dervîş, *İ’rabu’l-Kur’âni’l-Kerîm ve beyânüh*, 3/101.

⁹⁰ Dervîş, *İ’rabu’l-Kur’âni’l-Kerîm ve beyânüh*, 3/101.

3.2.4. İcâz

İcâz, sözlük anlamı “sözü kısaltmak, hızlıca ifade etmek, özlü konuşmak”⁹¹ anlamlara gelir. Terim olarak ise icâz, bir maksadı açık, net ve etkili bir biçimde az sayıda kelime kullanarak ifade etme sanatıdır.⁹² Bu sanatta önemli olan, lafzın sınırlılığına rağmen muhatabın zihninde zengin ve derin anlamların uyandırılmasıdır. Başka bir ifadeyle, icâz; geniş bir anlam alanını, anlam bütünlüğünden ödün vermeden kısa ve öz ifadelerle anlamaktır.

Örnek:

“وَإِنَّمَا تَخَافُ مِنْ قَوْمٍ خِيَانَةً فَانْبِذْ إِلَيْهِمْ عَلَى سَوَاءٍ” “Eğer bir topluluğun antlaşmayı bozacağından endişe edersen antlaşmayı derhal sona erdirdiğini onlara açıkça bildir. Allah ahdini bozanları asla sevmes.”⁹³ âyeti bağlamında Dervîş, burada icâz sanatına dikkat çekmektedir. Dervîş’e göre icâz, bir ifadenin az kelimeyle çok anlam ifade edecek biçimde düzenlenmesidir.⁹⁴ Ona göre âyette geçen lafızlar, antlaşmanın bozulacağı yönündeki güçlü bir ihtimal karşısında izlenecek diplomatik ve ahlâkî tutumu özet olarak yansıtmaktadır. Özellikle “فَانْبِذْ إِلَيْهِمْ عَلَى سَوَاءٍ” ifadesiyle, antlaşmanın tek taraflı olarak değil; karşı tarafa açık ve eşit şartlarda bildirilmesi gerektiği kısa ancak kapsamlı bir şekilde beyan edilmektedir. Bu yönüyle âyet, lafzî ekonomiyle derin bir hukukî ve ahlâkî çerçeveyi içine alır.

3.3. Bedî’ İlmi ve Enfâl Sûresindeki Yansımaları

“Bedî” kelimesi, “بدع” fiilinden türemiş olup, “فعليل” vezninde mübalağa anlamı taşıyan bir sıfattır. Bu yapı, örneği ve benzeri olmayan bir şeyi ilk defa, eşsiz bir biçimde ortaya koyma anlamına gelir.⁹⁵ Bu bağlamda “bedî”, herhangi bir öncülü veya benzeri olmaksızın yaratma, icat etme ve ortaya koyma kudretini ifade eder. Nitekim Kur’ân-ı Kerîm’de “بَدِيعُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ”⁹⁶ buyrulmuştur. Bu âyet-i kerimede Allah Teâlâ’nın gökleri ve yeri örneksiz bir şekilde yarattığı ifade edilmekte, kelimenin kudret ve sanatı aşikâr eden yönü vurgulanmaktadır. Belâgatte Bedî’, sözün hem lafız hem de mana yönüyle üstünlük taşıması ve dinleyeni estetik düzeyde etkileyebilmesi açısından son derece önemli bir konudur. Bedî’ ilmi, muktezâ-yı hâle (durumun gerekliliğine) uygun düşen,⁹⁷ lafız bakımından kusursuz, anlam bakımından derin ve yerinde, aynı zamanda ahenkli ve sanatlı bir söyleyişin esaslarını konu edinir. Bu yönüyle sadece anlamın iletilmesini değil, bu anlamın en etkili, zarif ve sanatlı şekilde ifade edilmesini amaçlar. Bedî’, klasik Arap retoriklerinin üç ana dalından biri olup söz sanatlarını sistematik olarak ele alan kısmıdır. Bu disiplin içinde cinas, mübalağa, tıbâk, mukabele, secî’, rücû gibi çok sayıda edebî sanat tanımlanmış ve sınıflandırılmıştır. Bu sanatlar, bir ifadenin sadece anlamını değil, aynı zamanda üslubunu ve zihinde bıraktığı estetik etkisini güçlendirmeyi temin eder. Sonuç olarak Bedî’ ilmi, edebî zevki ve ifadenin zarafetini esas alan hem teorik hem de pratik yönü güçlü olan bir disiplindir. Sözün sadece ne söylendiğiyle değil, nasıl söylendiğiyle de ilgilenerek, dilin sanatsal boyutunu ortaya koyar.

⁹¹ Muhammed Said İsbir-Bilal Cüneydi, *eş-Şâmil* (Beyrut: y.y., 1998), 227.

⁹² Ebû Muhammed İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib* (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1985), 19; Bilgegil, *Edebiyat Bilgi ve Teorileri*, 111; Abdülazîz ‘Atik, *‘İlmü'l-meânî* (Beyrut: Dâru'n-Nahdati'l-'Arabiyye, 1985), 174-176; M. A. Yekta Saraç, “İcâz”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 21/392-393.

⁹³ el-Enfâl 8/58.

⁹⁴ Dervîş, *İ'râbu'l-Kur'ânî'l-Kerîm ve beyânüh*, 3/159.

⁹⁵ İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, 8/6; Nasrullah Hacımüftüoğlu, “Bedî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 5/320-322.

⁹⁶ el-Maide, 5/101; el-Bakara, 2/117.

⁹⁷ Fahrüddîn Ebû Abdullah Muhammed b. Ömer er-Râzî, *Nihâyetü'l-icâz* (Beyrut: Dâru'l-'İlm li'l-Melâîyn, 1985), 114; Nasruddîn İbrahîm Ahmed Hüseyin, “‘İlm al-Badî’ fi Daw’i al-Qur’ân al-Karîm”, *Mecelletu'd-Dirâsâtî'l-Lugaviyye ve'l-Edebiyye* 4/2 (2013), 119-135.

3.3.1. Muhassinât-ı Lafziyye (Lafzî Güzelleştiren Sanatlar)

Muhassinât-ı lafziyye, bedî' ilmi içerisinde yer alan ve sözün lafız yönünü güzelleştirmeyi hedefleyen sanatları kapsar.⁹⁸ Bu sanatlar, anlamı doğrudan etkilemeksizin sözün ses, ahenk ve yapı itibarıyla estetik bir nitelik kazanmasını sağlar. Lafzî sanatlar, dinleyici üzerinde hoş bir izlenim bırakmayı, dikkati artırmayı ve anlatımın cazibesini yükseltmeyi amaçlar. Belâgat ilminde bu sanatlar, sözün sadece semantik içeriğine değil, onun fonetik ve biçimsel özelliklerine de değer atfeden bir anlayışın ürünüdür. Muhassinât-ı lafziyye arasında secî' (uyumlu ses sonları), cinâs (sesteşlik), takrir (tekrar), tekrar (vurgulu tekrar), leff -ü neşr (önce sayma sonra açma), iştikâk (aynı kökten türeyen kelimeleri kullanma) gibi sanatlar öne çıkar.⁹⁹ Bu sanatlar vasıtasıyla oluşturulan ifadeler hem kulakta hem zihinde estetik bir etki bırakır; özellikle şiir, hutbe ve hitabet gibi alanlarda sözün gücünü ve etkileyciliğini önemli ölçüde artırır.

3.3.1.1. Teğâyür (Üslup Değişikliği)

Teğâyür sanatı, bir metinde konuşan kişinin duygu ve düşüncelerine bağlı olarak konunun, bakış açısının, hitap tarzının veya anlamın beklenmedik şekilde değişmesi durumudur. Bu sanat; üslup, şahıs, zaman veya fikir değişikliği gibi unsurları ihtivâ eder. Teğâyür sanatı, belâgatte ifadenin canlılığını artıran, anlam geçişlerine ve duygusal dalgalanmalara olanak tanıyan bir söz sanatıdır. Özellikle şiir, hitabet gibi türlerde güçlü bir anlatım aracı olarak kullanılır.¹⁰⁰

Örnek:

“وَإِذَا تُتْلَىٰ عَلَيْهِمْ آيَاتُنَا قَالُوا قَدْ سَمِعْنَا لَوْ نَشَاءُ لَقُلْنَا مِثْلَ هَذَا إِنْ هَذَا إِلَّا آسَاطِيرُ الْأَوَّلِينَ” “Kendilerine âyetlerimiz okunduğunda, “Duyduk duyduk! İstesek elbette bunun benzerini biz de söyleriz, bu eskilerin masallarından başka bir şey değil” dediler.”¹⁰¹ Derviş'e göre bu âyette teğâyür sanatı bulunmaktadır. Teğâyür, belâgat ilminde bir kişiyi ya da bir şeyi belli bir nitelik üzerinden övüp ardından aynı nitelik üzerinden yermek yahut bir başkasını övdüğü bir özellikle yeme sanatıdır. Bunun tersi durumlar da teğâyür kapsamında değerlendirilir. Ayrıca bir şeyi başka bir şeye üstün tutup, ardından bu üstün tutulanı değersiz göstermenin de teğâyürün bir biçimi olduğu kabul edilir.¹⁰² Âyette inkârcıların “Duyduk, duyduk! İstesek elbette bunun benzerini biz de söyleriz” şeklindeki ifadeleri, Kur'ân'ın beyan gücünü kabul ettiklerini anlatır. Ancak hemen ardından “Bu, eskilerin masallarından başka bir şey değil” demeleri, daha önce üstün gördükleri bu sözleri değersizleştirmeleri anlamına gelir ki bu durum anlamda ani bir dönüş içerdiğinden teğâyür sanatının bir örneğini oluşturur.

3.3.1.2. Cinâs

Cinâs, anlamca farklı, fakat lafızca (yazılış veya söyleniş olarak) birbirine benzeyen kelimelerin veya kelime gruplarının bir araya getirilmesiyle yapılan söz sanatıdır.¹⁰³ Tam ve nâkıs cinâs olmak üzere ikiye ayrılır.¹⁰⁴

⁹⁸ Sekkâkî, *Miftâhü'l-'ulûm*, 429; Suyûtî, *Mu'teraku'l-akrân*. thk. Ali Muhammed el-Becâvî (Beyrut: Daru'l-Kütübî'l-'İlmiyye, 1988), 1/303; Mehmet Rifat, *Mecâmî'ül-edeb 'İlmu'l-bedî* (İstanbul: Dersaadet, 1890), 300; er-Râzî, *Nihâyetü'l-îcâz*, 126-127.

⁹⁹ Abdurrahman Habenneke, *el-Belâğatü'l-'arabiyye*, 2/485-486.

¹⁰⁰ Fayz Medellâh Selmân Zunejbât, “et-Teğâyür fî'l-belâğati'l-'arabiyye: dirâse fî envâ'i'l-belâğiyiye min zâviyeti'l-mütelekkî”, *Journal of Applied Research in Turkish Languages* (2008), 352-394.

¹⁰¹ el-Enfâl 8/31.

¹⁰² Dervîş, *İ'rabu'l-Kur'âni'l-Kerîm ve beyânüh*, 3/133.

¹⁰³ Tehânevî, *Keşşâfü istilâhati'l-fünûn*, 1/306.

¹⁰⁴ Cürcânî, *Esrârü'l-belâğa*, 7; Muhyiddin Dervîş, *Enfâl Sûresi bağlamında cinâs sanatıyla doğrudan ilişkilendirilebilecek bir âyet örneğine yer vermemektedir. Bununla birlikte, muhassinât-ı lafziyye kapsamında açılan bu başlıkta, okuyucunun cinâs sanatı hakkında genel bir çerçeve edinmesini sağlamak amacıyla konuya kısaca değinilmiştir. Cinâs sanatı ile ilgili bazı örnekler için bk. el-Bakara, 2/194; en-Nûr, 24/43-44.*

3.3.1.3. Secî'

Secî', sadece cümlelerin anlamını değil, aynı zamanda son harf ve seslerin uyumunu kullanarak lafza estetik kazandıran bir söz sanatıdır.¹⁰⁵ Murassa'¹⁰⁶, mutarra'¹⁰⁷, mütevâzî¹⁰⁸ ve mütevâzin secî' olmak üzere dört kısma ayrılır.¹⁰⁹

3.3.1.4. Tekrîr

Tekrîr, bir kelime veya ifadenin söz içerisinde bilinçli olarak tekrar edilmesi yoluyla anlatıma vurgu, etki ve güç kazandırmayı amaçlayan bir belâgat sanatıdır.¹¹⁰ Bu sanat, özellikle duygu yoğunluğunu artırmak, anlamı pekiştirmek ve dinleyici üzerinde retorik bir tesir bırakmak amacıyla kullanılır.

Örnek:

“سَأَلَنِي فِي قُلُوبِ الَّذِينَ كَفَرُوا الرُّعْبَ فَاضْرِبُوا فَوْقَ الْأَعْنَاقِ وَاضْرِبُوا مِنْهُمْ كُلَّ بَنَانٍ” *“Ben inkâr edenlerin kalplerine korku salacağım, artık boyunlarının üzerinden vurun, onların bütün parmaklarına vurun.”*¹¹¹ Dervîş'e göre bu âyette tekrâr sanatı yer almaktadır.¹¹² Tekrâr, belâgat ilminde bir lafzın veya anlamın bilinçli şekilde tekrar edilmesiyle anlamın pekiştirilmesini, muhatap üzerinde etki uyandırılmasını ve sözün güç kazanmasını amaçlayan bir sanattır. Bu sanat özellikle önemli konuların vurgulanmasında ve zihinsel uyanıklığın sağlanmasında kullanılır. Âyetteki “فَاضْرِبُوا فَوْقَ الْأَعْنَاقِ وَاضْرِبُوا مِنْهُمْ كُلَّ بَنَانٍ” (Artık boyunlarının üzerinden vurun, onların her parmağına vurun)¹¹³ ifadesinde “vurun” anlamına gelen emir fiili olan اضْرِبُوا'nun tekrar edilmesi hem emrin ciddiyetini hem de uygulanacak cezanın şiddetini vurgulamak vurgular. Aynı fiilin iki kez kullanılmasında hem boyun gibi hayati bölgelere hem de parmak gibi hareketi sağlayan uzuvlara yönelik doğrudan bir müdahale emri verilmektedir. Bu bağlamda tekrar, savaş esnasında uygulanacak fiilî eylemlerin önemine işaret etmekte, emirlerin ağırlığını artırmakta ve müminlerde kararlılık duygusunu pekiştirmektedir.¹¹⁴ Dolayısıyla bu tekrar, yalnızca sadece lafzî bir tekrar değil; aynı zamanda anlamı derinleştiren, mesajı pekiştiren güçlü bir anlatım şeklidir.

3.3.2. Muhassinât-ı Ma'neviyye (Anlamı Güzelleştiren Sanatlar)

Muhassinât-ı ma'neviyye, bedî' ilmi kapsamında yer alan ve sözün anlam yönünü zenginleştirerek güzelleştirmeyi amaçlayan edebî sanatları ifade eder.¹¹⁵ Bu sanatlar, ifadenin yalnızca yüzeysel estetiğini değil, aynı zamanda derinlik, incelik ve anlam çeşitliliği kazanmasını sağlar. Muhassinât-ı lafziyye'nin aksine bu tür sanatlar, kelimenin ses veya şekil özellikleriyle değil, anlam ve muhteva üzerinden etkili olur; sözün muhatapta daha güçlü bir zihinsel ve duygusal etki bırakmasını sağlar. Bu kategoride yer alan başlıca sanatlar arasında tıbâk (karşıt anlamları bir arada kullanma); mukâbele (iki anlam kümesinin birbirine karşılık gelecek şekilde sıralanması); müşâkele (benzer lafızlarla farklı anlamlar ifade etme); hüsn-i ta'lîl (bir olayın gerçek sebebi yerine edebî ve hayalî bir gerekçeyle açıklanması); tecrîd (söyleyenin kendisini dışa aktararak başkasına hitap eder gibi konuşması) gibi sanatlar yer alır. Bu sanatlar vasıtasıyla söz, daha etkili, derinlikli ve düşündürücü bir nitelik kazanır.

¹⁰⁵ Râzî, *Nihâyetü'l-îcâz*, 142.

¹⁰⁶ el-Müddessir, 74/1-3.

¹⁰⁷ Nûh, 71/13-14.

¹⁰⁸ et-Târık, 86/2-4.

¹⁰⁹ Muhyiddin Dervîş, *Enfâl Sûresi bağlamında secî' sanatıyla doğrudan ilişkilendirilebilecek bir âyet örneğine yer vermemektedir. Bununla birlikte, muhassinât-ı lafziyye kapsamında açılan bu başlıkta, okuyucunun cinâs sanatı hakkında genel bir çerçeve edinmesini sağlamak amacıyla konuya kısaca değinilmiştir. Kur'ân'da secî' sanatı ile ilgili âyetler için bk. el-Müddessir, 74/1-3; el-Mürselât, 77/1-2; el-İnfîtâr, 82/13-14.*

¹¹⁰ Mehmet Tâhir, *Osmanlı Edebiyatı Belâgat*, 132.

¹¹¹ el-Enfâl 8/12.

¹¹² Dervîş, *İ'râbü'l-Kur'ânî'l-Kerîm ve beyânüh*, 3/152.

¹¹³ el-Enfâl 8/12.

¹¹⁴ Dervîş, *İ'râbü'l-Kur'ânî'l-Kerîm ve beyânüh*, 3/152.

¹¹⁵ Nâyif Maruf, *el-Mu'cezû'l-kâfi fi 'Ulumi'l-belâğa* (Beyrut: y.y., 1997), 133.

3.3.2.1. İltifât

İltifât, sözlük anlamı itibarıyla “yönelmek” veya “dönmek”¹¹⁶ anlamına gelir. Belâgat ilminde ise, bir beyitte veya söz dizisinde, muhatabın dikkatini çekmek, ilgisini canlı tutmak ya da sözün etkisini artırmak amacıyla kişi zamiri (şahıs), zaman (fiil kipleri) veya üslûp açısından beklenmedik bir biçimde yapılan anlamlı değişikliklere “iltifât sanatı” denir.¹¹⁷ Bu sanatta amaç, anlatıma dinamizm kazandırmak ve dinleyici ya da okuyucuda zihinsel bir uyanıklık sağlamaktır. İltifât, Kur’ân-ı Kerîm’de bir çok âyette bir anlatım tekniği olarak, metnin estetik ve hitabî yönünü güçlendiren önemli bir sanat unsuru olarak yer almaktadır.

Örnek:

“وَمَا كَانَ صَلَاتُهُمْ عِنْدَ الْبَيْتِ إِلَّا مُكَاءً وَتَصَدِيَةً فَذُوقُوا الْعَذَابَ بِمَا كُنْتُمْ تَكْفُرُونَ” *“Beytullah’ın yanında onların namazı ısıklık çalmak ve el çırpırmaktan ibarettir. Madem öyle, küfrünüze karşılık azabı tadın!”*¹¹⁸ Dervîş’e göre bu âyette iltifat sanatı yer vardır. İltifat, belâgat ilminde muhataba olan yönelimin değiştirilmesi, yani şahıs zahirinde veya fiil kipinde beklenmedik bir geçiş yapılarak anlatıma canlılık kazandırılmasıdır.¹¹⁹ Bu sanat, dinleyicinin dikkatini çekmek, anlamı derinleştirmek ve etkileyciliği artırmak amacıyla kullanılır. Âyette, “Onların Kâbe etrafındaki namazları sadece ısıklık çalmak ve el çırpırmaktan ibarettir” ifadesiyle gaib kipi kullanılarak inkârcılar hakkında konuşulmakta iken, ardından gelen “Öyleyse küfrünüz sebebiyle azabı tadın!”¹²⁰ cümlesinde aniden muhatap kipine geçilmiştir. Bu ani geçiş hem anlamda bir vurgu oluşturmakta hem de söylenenlerin doğrudan muhataplara yöneltilmesiyle tehdit ve uyarının etkisini artırmaktadır. Böylece anlatım daha çarpıcı ve dikkat çekici hâle gelmiş, âyetin beyan gücü kuvvetlendirilmiştir. Bu yapı, iltifat sanatının temel özelliği olan şahıs değişikliği yoluyla üslûpta canlılık kazandırma fonksiyonunu açık biçimde yansıtmaktadır.

3.3.2.2. İstidrâk ve Rücû

İstidrâk ve Rücû, sevinç, üzüntü, dehşet, hayret, tehdit ya da alay gibi bir nükteye veya duygusal etkiye dayalı olarak, söylenen bir sözden bilinçli ve sanatsal bir şekilde geri dönme sanatıdır.¹²¹

Örnek: “فَلَمْ تَقْتُلُوهُمْ وَلَكِنَّ اللَّهَ قَتَلَهُمْ وَمَا رَمَيْتُ إِذْ رَمَيْتُ وَلَكِنَّ اللَّهَ رَمَى وَلِيُبْلِيَ الْمُؤْمِنِينَ مِنْهُ بَلَاءً حَسَنًا إِنَّ اللَّهَ سَمِيعٌ عَلِيمٌ” *“Savaşta onları siz öldürmediniz, onları Allah öldürdü; (oku) attığında da sen atmadın, Allah attı; bunu da müminlere kendinden güzel bir lütufta bulunmuş olmak için yaptı. Allah her şeyi işitmekte, her şeyi bilmektedir.”*¹²² Dervîş’e göre bu âyette istidrâk sanatı yer almaktadır. İstidrâk, belâgat ilminde bir önceki cümlelerin içerdiği anlamı tamamlamak, düzeltmek ya da sınırlamak amacıyla kullanılan bir sanattır. Bu sanat genellikle “lâkin (fakat)” gibi edatlar aracılığıyla gerçekleşir. Bu kullanımda önce bir durum inkâr edilir, ardından “lâkin” edatıyla asıl murad edilen anlam vurgulanır. Böylece mana daha dikkat çekici ve tesirli bir hâl kazanır.¹²³ Âyette, “Savaşta onları siz öldürmediniz; lâkin Allah öldürdü” ve “(Sen) attığında sen atmadın; lâkin Allah attı” cümlesinde geçen لَكِنَّ edatı aracılığıyla iki zıt anlamlı cümle arasında güçlü bir anlamsal bir bağ kurulmuştur. Bu yapı, fiilin zahîrî faili ile hakikî fail arasındaki ayrımı belirginleştirerek ilahî kudretin önceliğini tekit etmektedir. İlk cümlelerde insan fiili (öldürmek, atmak) reddedilmekte, ardından gelen cümlede ise bu fiillerin gerçek faili olarak Allah Teâlâ’nın kudretine vurgu yapılmaktadır. Âyettte müminlerin fiillerinde başarı elde etmelerinin kendi güçlerinden değil, Allah’ın izni ve iradesiyle

¹¹⁶ Menemenlizâde Mehmet Tâhir, *Osmanlı Edebiyatı Belâgat*. haz. M. Fatih Köksal-Vedat Ali Tok. (Ankara: Kurgan Edebiyat Yayınları, t.s.), 261; İsmail Durmuş, “Müşâkele”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 32/154-155.

¹¹⁷ Ali Bulut, *Belâgat Meânî Beyân Bedî* (İstanbul: İFAV Yayınları, 2015), 90; Mehmet Dağ, *Kur’ân’da Üslûp Diyalektiği İltifât* (Ankara: Salkımsöğüt Yayınları, 2008), 122-156.

¹¹⁸ el-Enfâl 8/35.

¹¹⁹ Dervîş, *İ’rabu’l-Kur’âni’l-Kerîm ve beyânüh*, 3/112.

¹²⁰ el-Enfâl 8/35.

¹²¹ Tâhiru’l-Mevlevî, *Edebiyat Lügatı*, 73; İsmail Durmuş, “İstidrâk”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 23/329-330.

¹²² el-Enfâl 8/17.

¹²³ Dervîş, *İ’rabu’l-Kur’âni’l-Kerîm ve beyânüh*, 3/115-116.

mümkün olduğuna vurgu yapılmaktadır. Bu bağlamda istidrâk sanatı hem tevhit inancına vurgu yapmakta hem de kulların fiillerindeki ilâhî iradeyi ön plana çıkarmaktadır.

3.3.2.3. Hüsn-ü Ta'lîl

Bir ifadenin estetik değerini artırmak ve anlatıma zarafet katmak amacıyla, bir durumu gerçek yerine hayalî veya mecâzî bir sebebe dayandırarak ifade etme sanatına dayandırma (tenâsüp veya hüsn-ü ta'lîl) denir.¹²⁴ Bu sanatta, söz konusu olay veya durum hakikî sebebiyle değil; anlamı zenginleştiren, tasavvurî bir gerekçeyle ilişkilendirilir.

Örnek: “لَوْلَا كِتَابٌ مِّنَ اللَّهِ سَبَقَ لَمَسَّكُمْ فِيمَا أَخَذْتُمْ عَذَابٌ عَظِيمٌ” “Allah tarafından önceden verilmiş bir hüküm olmasaydı, aldığınız fidyeden ötürü size mutlaka büyük bir azap dokunurdu”¹²⁵ âyetinde, Dervîş'e göre hüsnü't-ta'lîl (güzel gerekçelendirme) sanatı söz konusudur.¹²⁶ Dervîş, bu sanatı, konuşmacının mevcut ya da beklenen bir durumu gerekçelendirerek açıklaması ve bu gerekçenin sözün anlamını güzelleştirecek şekilde sunulması olarak tanımlar.¹²⁷ Bu bağlamda söz konusu âyette Allah Teâlâ'nın daha önce takdir ettiği bir hükümden (كِتَابٌ مِّنَ اللَّهِ سَبَقَ) söz edilmekte; bu hüküm, müslümanların Bedir Savaşı'nda aldıkları fidyeden dolayı azaba uğramamalarının sebebi (illeti) olarak zikredilmektedir. Azabın dokunmaması (ma'lûl) ise bu illetin sonucu olarak sonradan ifade edilmiştir. Böylece illet (kitap/hüküm) önce, netice (azabın dokunmaması) sonra zikredilerek hüsnü't-ta'lîl sanatı ortaya çıkmıştır. Bu yapı hem anlam derinliği oluşturmakta hem de ilâhî takdirin bağlayıcılığını vurgular.

3.3.2.4. Tenkît

Tenkî, sözlükte “zekâ ürünü, ince anlamlı ve nükteli söz söylemek”¹²⁸ anlamına gelir. Belâgat ilminde tenkî; aynı kategori içerisinde yer alan ve benzer anlamlara sahip çeşitli unsurlar arasından, belirli bir maksatla ve ince bir noktaya dayanarak özellikle birinin seçilip ifade edilmesi ve bu suretle dikkatlerin o unsura yönlendirilmesi sanatıdır.¹²⁹

Örnek: “وَمَا كَانَ اللَّهُ لِيُعَذِّبَهُمْ وَأَنْتَ فِيهِمْ وَمَا كَانَ اللَّهُ مُعَذِّبَهُمْ وَهُمْ يَسْتَعْجِلُونَ” “Sen içlerinde oldukça Allah onlara azap etmez, tövbe edip dururken de Allah onlara yine azap etmeyecektir.”¹³⁰ Dervîş'e göre bu âyette tenkît sanatı bulunmaktadır. Tenkît, belâgat ilminde bir şeyin iki yönünü vurgulamak, olumlu veya olumsuz iki farklı yönü karşılaştırmalı şekilde zikrederek anlamı pekiştirmek amacıyla kullanılan¹³¹ bir sanattır. Bu sanatta genellikle iki ayrı durumun aynı bağlamda belirtilmesiyle anlam daha güçlü ve etkili kılınır. Dervîş, Enfâl sûresi 33. âyette azabın gerçekleşmeyeceğini ifade eden iki unsurun farklı dilsel yapılarda sunulmasını, nahiv ve belâgat açısından anlamlı bir tercihe dayandırır. Âyetin ilk kısmında Hz. Peygamber'in toplum içinde bulunması “وَأَنْتَ فِيهِمْ” şeklinde fiilî bir bağlam içerisinde zikredilmekte ve bu durum hâl cümlesiyle ifade edilmektedir. O'na göre bu tercih, Peygamber'in fizikî mevcudiyetinin zamana bağlı ve belirli bir dönemle sınırlı oluşuna işaret eder. Buna karşılık âyetin ikinci kısmında istiğfar hâli, süreklilik ve sebat anlamı taşıyan bir yapı ile sunulmakta; bu durum istiğfarın geçici bir fiilden ziyade, toplumsal ve ahlâkî bir nitelik hâline gelmiş sürekli bir tutum olduğunu göstermektedir. Böylece azabın engellenmesine vesile olan iki farklı sebep, biri zamansal ve fiilî, diğeri ise kalıcı ve niteliksel olmak üzere ayırt edilmektedir. Dervîş, aynı hükme götüren bu iki unsurun farklı gramatik formlarla ifade edilmesini, anlamın güçlendirilmesi ve dikkatlerin yoğunlaştırılması bakımından belâgatte tenkît sanatının ince bir

¹²⁴ İsa Kocakaplan, *Açıklamalı Edebî Sanatlar* (İstanbul: Damla Yayınevi, 1999), 59.

¹²⁵ el-Enfâl 8/68.

¹²⁶ Dervîş, *İ'râbu'l-Kur'ânî'l-Kerîm ve beyânüh*, 3/170.

¹²⁷ Dervîş, *İ'râbu'l-Kur'ânî'l-Kerîm ve beyânüh*, 3/170.

¹²⁸ Halil İbrahim Kaçar, “Tenkît”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2011), 40/465; Bulut, *Belâgat Terimleri Sözlüğü*, 427.

¹²⁹ Kaçar, “Tenkît”, 40/465; Bulut, *Belâgat Terimleri Sözlüğü*, 427.

¹³⁰ el-Enfâl 8/33.

¹³¹ Dervîş, *İ'râbu'l-Kur'ânî'l-Kerîm ve beyânüh*, 3/135.

tezahürü olarak değerlendirir.¹³² Dervîş, bu durumu belâgat açısından şöyle temellendirir: İstiğfar, süreklilik arz eden ahlâkî-manevî bir vasıftır. İsm-i fâil anlamı veren yapı, sebat, devamlılık ve karakter hâline gelmiş bir tutumu çağırıştırır. Bu nedenle istiğfar, Peygamber'in varlığı gibi zamana bağlı bir durum değil, ümmet için her dönemde geçerli bir ilâhî emniyet sebebidir. Dervîş, bu iki farklı dilsel tercihi şu belâgî ilkeye dayandırır: Fiil, geçici ve olay merkezli sebepleri; isim (özellikle ism-i fâil anlamı) ise sürekli, yerleşik ve nitelik hâline gelmiş sebepleri ifade eder. Bu nedenle, aynı hükme (azabın def'i) götüren iki sebep farklı gramatik formlarla sunularak hem tenkît sanatı gerçekleştirilmiş,¹³³ hem de sebepler arasındaki mahiyet farkı ince bir biçimde ortaya konulmuştur. Bu kullanım hem anlamı çeşitlendirerek zenginleştirmekte hem de muhatapta düşünmeye sevk eden bir etki oluşturmaktadır.

3.3.2.5. Müşâkele

Müşâkele, sözlükte "benzeşme, şekil bakımından uygunluk"¹³⁴ anlamına gelir. Belâgatta ise bir kelimenin, başka bir kelimeye şekil (lafız) bakımından benzerliği için, anlamı ona uygun olacak şekilde kullanılmasına denir.¹³⁵ Yani bir kelime, başka bir kelimeyle lafız benzerliği kurmak amacıyla hakikî anlamı dışında mecâzî bir anlamda kullanılır. Bu yönüyle müşâkele, anlam benzerliğine değil şekil (lafız) benzerliğine dayandığından, lafzî sanatlar arasında yer alır.

Örnek:

"وَمَكْرُؤٌ وَّمَكْرُؤٌ وَاللَّهُ خَيْرُ الْمَاكِرِينَ" "onlar tuzak kuruyorlardı Allah da bozuyordu. Tuzak bozma işini en iyi yapan Allah'tır."¹³⁶ Dervîş'e göre bu âyette müşâkele (biçimsel benzerlik) sanatına dayalı bir anlatım yer almaktadır.¹³⁷ Müşâkele, belâgat ilminde, iki farklı fiil ya da anlam arasında lafzî bir benzerlik kurulması amacıyla aynı kelimenin karşılıklı olarak kullanılması sanatıdır.¹³⁸ Bu sanat, anlamların tamamen aynı olmadığı durumlarda kelime düzeyinde bir aynılık yahut yakınlık oluşturarak üslûba incelik ve derinlik kazandırmaktadır. Âyette geçen وَاللَّهُ خَيْرُ الْمَاكِرِينَ ifadesinde, müminlere karşı planlar yapan inkârcıların fiili olan mekr (hile, tuzak kurmak) kelimesi, Allah hakkında da aynı lafızla kullanılmaktadır. Ancak burada Allah Teâlâ hakkında söz konusu olan mekr, insanların kötü niyetle kurduğu tuzaklara karşı ilâhî bir karşılık verme, onları kendi planlarında başarısız kılma anlamında kullanılmıştır. Bu kullanımda lafız ortak olsa da anlamlar farklıdır; dolayısıyla burada müşâkele sanatı icra edilmiştir.

Âyetin sonunda yer alan وَاللَّهُ خَيْرُ الْمَاكِرِينَ "Tuzak bozma işini en iyi yapan Allah'tır." cümlesi ise bu anlatımı pekiştirmekte, inkârcıların hile ve tuzaklarının Allah'ın kudreti karşısında boşa çıkacağını vurgulamaktadır. Böylece âyette müşâkele sanatı aracılığıyla hem lafzî hem de anlam düzeyinde bir karşılık ve üstünlük dengesi kurulmuştur.

4. Sonuç

Muhyiddin Dervîş'in *İ'râbü'l-Kur'ân* adlı eseri, Kur'ân metnini lafzî düzlemde ele alan ve Arap grameri temelli çözümlemeleriyle öne çıkan kapsamlı bir çalışmadır. Müellifin tefsir anlayışı, klasik müfessirlerin tarihî ve rivâyet merkezli yaklaşımlarından ayrılarak dilsel yapıya odaklanmakta; bu yönüyle çağdaş araştırmalara hem yöntemsel hem de kavramsal düzeyde önemli katkılar sunmaktadır. Enfâl sûresi özelinde yapılan incelemeler, Dervîş'in doğrudan belâgat terimlerine yer vermemekle birlikte, vurgu, iltifat, takdîm-te'hîr ve pekiştirme gibi edebî unsurları nahiv çözümlemeleri aracılığıyla başarıyla görünür kıldığını göstermektedir. Dervîş'in gramatik tahlilleri, sûrenin edebî değerinin ortaya çıkarılmasına imkân veren önemli bir zemin oluşturmakta ve onun yaklaşımının klasik ve modern

¹³² Dervîş, *İ'râbü'l-Kur'ânî'l-Kerîm ve beyânüh*, 3/135.

¹³³ Dervîş, *İ'râbü'l-Kur'ânî'l-Kerîm ve beyânüh*, 3/135.

¹³⁴ Tâhiru'l-Mevlevî, *Edebiyat Lüğati*, 111.

¹³⁵ Tâhiru'l-Mevlevî, *Edebiyat Lüğati*, 111.

¹³⁶ el-Enfâl 8/30.

¹³⁷ Dervîş, *İ'râbü'l-Kur'ânî'l-Kerîm ve beyânüh*, 3/133.

¹³⁸ Geniş bilgi için bk. Âdem Yerinde, "Belâgat İlminde Müşâkele Sanatı", *Usûl Araştırmaları Dergisi* 30/30 (Aralık 2018), 7-30; İsmail Durmuş, "Müşâkele", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 32/154-155.

literatürdeki özgün konumunu belirginleştirmektedir. *İ'râbü'l-Kur'ân*, bir i'râb eseri olmanın ötesine geçerek Kur'an'ın dilsel estetiğini, ifade kudretini ve semantik inceliklerini anlamaya yönelik bir belâgat rehberi niteliği taşımaktadır. Bu yönüyle eser, klasik gramer anlayışı ile modern dilbilimsel çözümleme imkânlarını buluşturan zengin bir potansiyel barındırmakta ve Arap dili, Kur'an ilimleri ile belâgat sahasında çalışan araştırmacılar için temel bir başvuru kaynağı olarak öne çıkmaktadır. Dervîş'in Enfâl sûresi'ne dair i'râb çözümlemeleri, nahiv tahlilleri aracılığıyla âyetlerin anlam dokusunu, ifade tercihlerinin etkisini ve üslup inceliklerini başarılı bir biçimde ortaya koymaktadır. Takdîm-te'hîr, iltifat, tekrar ve mecâz gibi unsurların yapı merkezli bir yaklaşımla ele alınması, eserin dil ve edebiyat ekseninde özgün bir bakış açısı sunduğunu göstermektedir.

Elde edilen bulgular, Dervîş'in yönteminin hem nahiv hem de belâgat açısından değerlendirilmesinin gerekliliğine işaret etmekte; özellikle savaş, toplum düzeni ve imanî esaslarla ilgili âyetlerde dilsel tercihler üzerinden sağlanan anlam zenginliğini görünür kılmaktadır. Bu da *İ'râbü'l-Kur'ân*'ı, klasik i'râb geleneğinin sınırlarını aşan; anlam, bağlam ve üslubu birlikte değerlendiren bir tefsir aracı olarak konumlandırmayı mümkün kılmaktadır. Sonuç olarak Muhyiddin Dervîş'in eseri, hem Arap dili ve grameri hem de Kur'an tefsiri alanlarında çalışan araştırmacılar için temel başvuru kaynaklarından biri niteliğindedir. Enfâl sûresi özelinde gerçekleştirilen tahliller, klasik dilsel çözümleme yöntemlerinin âyetlerin anlam katmanlarını nasıl derinleştirdiğini ortaya koymakta; i'râb geleneğinin tefsir ilmiyle ne derece iç içe olduğunu açık bir biçimde göstermektedir. Bu yönüyle çalışma, klasik ilim mirasının modern yöntemler çerçevesinde yeniden değerlendirilmesine önemli katkılar sunmakta ve Kur'an'ın dilsel-estetik dünyasına ilişkin yeni ufuklar açmaktadır.

Finansman/ Grant Support

Yazar(lar) bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

The author(s) declared that this study has received no financial support.

Çıkar Çatışması/ Conflict of Interest

Yazar(lar) çıkar çatışması bildirmemiştir.

The authors have no conflict of interest to declare.

Kaynaklar

Abbas, Fadl Hasan. *el-Belâğa fînûnuhâ ve efnânuhâ*, 'ilmü'l-meânî. Amman: y.y., 2004.

Ahmed el-Hâşimî. *Cevâhirü'l-belâğa*. Beyrut: Mektebetü'l-'Asriyye, 1999.

Ahmed Hüseyin, Nasruddîn İbrahîm. "İlmu'l-bedî' fî devî'l-Kur'ân'il-Kerîm". *Mecelletu'd-Dirâsâtî'l-Lugaviyye ve'l-Edebiyye* 4/2 (2013), 119-135.

Ahmed Mustafa el-Merâgî. *Târîhu 'ulûmi'l-belâğa ve't-ta'rîf bi-ricâlîhâ*. Kahire: Matbaatu Mustafa el-Bâbi'l-Halebî, 1950, 85.

'Akkâvî, İn'âm Fevvâl. *el-Mu'cemü'l-mufasssal fî 'ulûmi'l-belâğa*. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, 1996.

Alguburi, Salman Jasim Mohammed. *Kur'an-ı Kerim'de Askeri Terbiye: Enfâl Suresi Örneği*. Bolu: Abant İzzet Baysal Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2021.

'Atîk, Abdulazîz. *'İlmu'l-meânî*. Beyrut: Dâru'n-Nahdati'l-'Arabiyye, 1985.

'Ayd b. Berkî es-Sâ'idî. *el-Mesâilü'l-belâğîyye fî i'râbi'l-Kur'ânî'l-Kerîm ve beyânuhu li Muhyiddin ed-Dervîş*. thk. Ali b. Duhayl el-'Afvî. y.y.: el-Camî'a el-İslamiyye, 2010.

Bekrî, Şeyh Emîn, *el-Belâğatü'l-'arabiyye 'İlmü'l-meânî*. Beyrut: y.y., 2025.

Besyûnî, Abdülfettâh Feyûd. *'İlmu'l-beyân*. Kahire: y.y., 2004.

Bilgegil, M. Kaya. *Edebiyat Bilgi ve Teorileri*. Ankara: Sevinç Matbaası, 1980.

Bulut, Ali. *Belâgat Meânî Beyân Bedî*. İstanbul: İFAV Yayınları, 4. Basım. 2015.

Câhiz, Ebû Osmân. *el-Beyân ve't-tebyîn*. 3 Cilt. Beyrut: y.y., 1968.

- Cârim, Ali - Emin, Mustafâ. *el-Belâgatü'l-vâdiha*. Mısır: y.y., 1959.
- Cürcânî, Abdülkâhir. *Esrârü'l-belâğa*. thk. Mahmud Muhammed Şakir. Kahire: Matbaatü'l-Medenî, 3. Basım. 1991.
- Çapcıoğlu, İhsan- Akın, Mehmet. "Kur'an Âyetlerinin Dini Motifli Şiddetin Meşruiyet Kaynağı Olarak Kullanılması: Enfal Suresi 8/39 Örneği". *Turkish Studies Türkoloji Araştırmaları: International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic* 8/9 (201), 1-16
- Çetinovalı Bay, Neşe- Akşit, Eyup, "Arap Dilinde Müsned İleyhin Nekra Olması: Dilbilimsel Bir Analiz". *Mîzanü'l-Hak: İslami İlimler dergisi* 20 (Haziran 2025), 595-622.
- Dağ, Mehmet. *Kur'an'da Üslûp Diyaketiği İltifât*. Ankara: Salkımsöğüt Yayınları, 2008.
- Dervîş, Muhyiddin. *İ'râbü'l-Kur'an'l-Kerîm ve Beyânüh*. Suriye: Dâru'l-İrşâd li-Şuunî'l-Câmi'iyye, 7. Basım, 1999.
- Durmuş, İsmail. "İstidrâk". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 23/329-330. İstanbul: TDV Yayınları, 2003.
- Durmuş, İsmail. "Müşâkele". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 32/154-155. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Fahreddin er-Râzî, Ebû Abdillâh. *Nihâyetü'l-îcâz fî dirâyeti'l-i'câz*. Beyrut: Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, 1985.
- Fîrûzâbâdî, Ebû Tâhir. *el-Kâmûsu'l-muhît*. Beyrut: Mektebetü Tahkiki't-Türâs fî Müesseseti er-Risâle, 1987.
- Gökgöz, Feyza. *Enfal Suresinin Din Eğitimi Açısından Değerlendirilmesi*. Antalya: Akdeniz Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2023.
- Hacımüftüoğlu, Nasrullah. "Bedî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 5/320-322. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.
- Hacımüftüoğlu, Nasrullah. "Beyân". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 6/22-23. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.
- Işık, Emin. "Enfâl Sûresi". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 11/236. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- İbn Fâris, Ebû'l-Hüseyin Ahmed b. Fâris ez-Zekeriyyâ. *Mu'cemü'l-mekâyis fî'l-lüğa*. thk. Şihâbuddin Ebû 'Amr. Beyrut: Dâru'l-Fikr. 2. Basım. 1998.
- İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim. *Edebü'l-kâtib*. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle. 2. Basım. 1985.
- İbn Manzûr, Ebû'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükrim. *Lisânü'l-'arab*. 15 Cilt. Beyrut: Dâru Sâdır, t.y.
- İbn Râşik, Ebû Ali el-Hasan el-Kayrevânî el-Ezdî. *'Umde fî mehâsini's-ş-i'r ve âdâbih ve nakdih*. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife. 1. Basım. 1988.
- Kaçar, Halil İbrahim. "Tenkît". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 40/465. İstanbul: TDV Yayınları, 2011.
- Kazvînî, Hatîb. *el-Îzâh fî 'ulûmi'l-belâğa*. thk. M. Abdülmün'im Hâfâcî. 2 Cilt. Beyrut: y.y., 5. Basım. 1980.
- Kocakaplan, İsa. *Açıklamalı Edebî Sanatlar*. İstanbul: Damla Yayınevi. 2. Basım. 1999.
- Maruf, Nâyif. *el-Mu'cezû'l-kâfi fî 'ulumi'l-belâğa*. Beyrut: y.y., 1997.
- Matlûb, Ahmed. *Mu'cemü'l-muştalahâtî'l-belâğîyye ve tetavvürühâ*. Beyrut: Mektebetü lübnân en-Nâşîrûn, 1998.
- Mayû, Kadri. *el-Mu'in fî'l-belâğa*. thk. Emil Bedî Yâkub. Beyrut: Medinetü'l-Bes, 2000.

- Menemenlizâde Mehmet Tâhir. *Osmanlı Edebiyatı Belâgat*. haz. M. Fatih Köksal-Vedat Ali Tok. Ankara: Kurgan Edebiyat Yayınları, t.y.
- Merâgî, Ahmed Mustafa. *'Ulûmu'l-belâğa*. Beyrut: y.y., 1984.
- Meydânî Abdurrahman Hasan Habenke. *el-Belâğatü'l-'arabiyye usûsuhâ ve 'ulûmuhâ ve funûnühâ*. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kalem. 2. Basım. 1996.
- Mitracî, İrfan. *el-Câmî' li funûni lügati'l-'arabiyye ve'l-'arûz*. Beyrut: y.y., 1987.
- Mutçalı, Serdar. *Arapça-Türkçe Sözlük*. "şvr", İstanbul: Dağarcık yayınları, 1995.
- Müberra, Ebu'l-Abbâs. *el-Kâmil fîl-lügati ve'l-edeb*. Beyrut: y.y., 1987.
- Rifat, Mehmet. *Mecâmi'ül-edeb 'ilmü'l-bedî*. İstanbul: Dersaadet, 1890.
- Sâ'idî, 'Ayd b. Berkî. *el-Mesâilü'l-belâğîyye fî i'râbi'l-Kur'ânî'l-Kerîm ve beyânuhu li Muhyiddin ed-Dervîş*, thk. Ali b. Duhayl el-'Af. y.y: el-Camî'a el-İslamiyye, 2010.
- Saraç, M. A. Yekta. "İcâz", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 21/392-393. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Sekkâkî, Ebû Ya'kûb Yusuf b. Ebî Bekr Muhammed b. Ali. *Miftâhu'l-'ulûm*. thk. Naim Zerzûr. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1987.
- Sübkî, Tâceddin Ebu Nasr Abdülvehhâb b. Ali b. Abdülkâfi. *Arûsu'l-efrâh fî şerhi telhîsi'l-miftâh*. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2001.
- Süyûtî, Celâlüddîn Abdurrahmân. *Mu'teraku'l-akrân*. 3 Cilt. thk. Ali Muhammed el-Becâvî. Beyrut: Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1988.
- Şentürk, Recep. "İsnad", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 23/135-154. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
- Tâhirü'l-Mevlevî, *Edebiyat Lügati*. İstanbul: Enderun, 1994.
- Teftâzânî, Sa'düddîn. *el-Muṭavvel 'ale't-telhîs*. y.y., Dâru'l-Kûh, 1967.
- Tibî, Şerefüddîn Hüseyin b. Muhammed. *et-Tibyân fî 'ilmi'l-me'ânî ve'l-Bedî' ve'l-Beyân*. Beyrut: Mektebetü'n-Nehdeti'l-'Arabiyye, 1987.
- 'Useymî, Muhammed b. Sâlih. *Şerhu durusi'l-belâğa*. thk. Eşref b. Yûsuf. Kuveyt: y.y., 2005.
- Yerinde, Âdem, "Belâgat İlminde Müşâkele Sanatı". *Usûl Araştırmaları Dergisi* 30(2018), 7-30.
- Yüksel, Mücahit. "Siyer Kaynağı Olarak Kur'an: Enfâl Sûresi Örneği", *Uluslararası Kur'ân ve Tarih Sempozyumu*. 314-326. Bingöl: Bingöl Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Yayınları, 2023. kuranvetarilisempozyumu.bingol.edu.tr.
- Zuneybât, Fayz Medellah Selmân. "et-Teğâyur fîl-belâğati'l-'arabiyye: dirâse fî envâ'i'l-belâğîyye min zâviyeti'l-mütelekkî." *Journal of Applied Research in Turkish Languages* (2008), 352-394.